

KÖZLEMÉNYEK

PETER BROUCEK

A BÉCSI HADILEVÉLTÁR ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELEMEL KAPCSOLATOS FORRÁSAI

A bécsi Hadilevéltár az osztrák Állami Levéltár egyik részlegeként működik, és Kelet-Európa legnagyobb és legjelentősebb olyan intézménye, ahol hadügyekre vonatkozó írásos anyagokat gyűjtenek és őriznek. Uralkodóknak, illetve uralkodók azon központi hatóságainak a levéltári anyagai találhatóak itt, amelyek az újkorban (1918-ig) a Habsburg monarchia hadügyéért voltak felelősek; a hadsereg, a tengerészet és az erődítmények ügyeit szervezték és irányították.¹

A XVI. századtól az ausztriai (Habsburg-, Habsburg-Lotharingiai-) ház monarchiáinak magját az osztrák és a cseh tartományok, valamint a Szent István koronája alá tartozó birodalom képezte, tehát azok az országok, amelyeket 1867-től 1918-ig összefoglalóan cs. és kir. monarchiának, Osztrák-Magyar Monarchiának, vagy Ausztria-Magyarországnak neveztek.² Amikor a Jagellók királysága az oszmán birodalom támadásai következtében összeomlott, a horváth, a cseh, majd a magyar rendek – utóbbiak ugyan először csak „kisebbségben” – Ausztria uralkodóját, a német király fivérét, (I.) Ferdinándot választották meg uralkodójuknak. Ferdinánd volt az, aki ezeknek az országoknak a központi közigazgatását és közös védelmét megszervezte, és ennek érdekében a rendek intézményei mellett 1556-ban létrehozta a bécsi Udvari Haditanácsot, mégpedig közösen az egyes királyságok és tartományok rendjeivel, hiszen ezeknek kellett előteremteni az anyagi eszközöket a hadügy és a katonai közigazgatás költségeinek fedezésére és fenntartására. A XVII. század a török birodalom támadásait elhárító, súlyos, de a

1 Az Osztrák-Magyar Monarchia hadtörténetéhez v.ö.: v.a. *Alphons Frb. v. Wrede*: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Korps, Branchen und Anstalten von 1618 bis zu Ende des 19. Jahrhunderts. 1. és 2. Bécs, 1898.; 3. k. Bécs, 1901.; 4. k. 1. rész, Bécs, 1905.; 5. k. Bécs, 1904.; *Jürg Zimmermann*: Militärverwaltung und Heeresaufbringung in Österreich bis 1806. In: Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1938. 1. k. III. rész, saját pagináció = 1-168. o., Freiburg/Breisgau, 1965; *Gunther E. Rothenberg*: The Army of Francis Joseph, West Lafayette, Indiana, 1976. Továbbá l. az összes tanulmányt in: *Adam Wandruszka/Peter Urbanisch* (szerk.): Die Bewaffnete Macht (= Österreichische Akademie der Wissenschaften: Die Habsburgermonarchie 1848-1918. V. k. Bécs, 1987., főként: *Johann Christoph Allmayer-Beck*: Die Bewaffnete Macht in Staat und Gesellschaft, 141. o.; *Walter Wagner*: Die k. [u.] k. Armee-Gliederung und Aufgabenstellung, 142-633. o.; *Tibor Papp*: Die königlich ungarische Landwehr (Honvéd) 1868 bis 1914., 634-686. o.; *Lothar Höbelt*: Die Marine, 687-763. o.)

2 Egyes népek hadtörténetéhez l.: Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Magyarország hadtörténete két kötetben. Budapest, 1984. és 1985.; Autorsky Kolektiv: Vojenské Dějiny Československa II. Díl (1526-1918), Praha, 1986.; *Gunther Rothenberg*: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881, Wien-München, 1970.; *Charles Terlinden*: Histoire Militaire des Belges, Bruxelles, 1931. Militärgeschichtliches Forschungsamt, Handbuch zur deutschen Militärgeschichte 1648-1939. 6 kötet, München, 1964-1981.

végeredményt tekintve eredményes háborúk, illetve az uralkodók és az egyes tartományok rendi képviselői között a hatalomért vívott küzdelem jegyében telt el. Ez utóbbiak nem egyszer polgárháborús konfliktusokhoz és katonai elnyomáshoz vezettek. Kiemelkedő eseményekként említendők egyrészt a magyar területek visszahódítása (az 1699-es karlócai és az 1718-as passarovici békekötésekig), a harmincéves háború küzdelmei és az európai hegemoniára törekedő Franciaország ellen folytatott hadjáratok, másrészt a magyar rendek II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezetésével vívott szabadságharca. A szabadságharcot lezáró 1711-es szatmári béke Magyarország számára egyfajta kompromisszumot hozott, átmenetet az abszolutista fejedelem által irányított állam, illetve a rendi állam között. Államjogilag ez a *pragmatica sanction*-nak nevezett törvényben nyilvánult meg, amelyet valamennyi rend képviselője elfogadott. A közös védelem megvalósításának érdekében a magyar országgyűlés hasonlóképpen elfogadta az 1715. évi VIII. számú törvénycikkelyt, melynek értelmében a magyar királyság is hozzájárul a királyságok és tartományok közös hadseregének ezredeihez, mely közös hadsereg központi igazgatás és az uralkodó parancsnoksága alatt áll.

A felvilágosodott abszolutizmus és a restauráció korában ez volt az a törvényes alap, amelyen a további törekellenes háborúkat vívták, majd sikeresen visszaverték a porosz támadásokat és I. Napóleon francia császárnak az európai hegemonia megszerzése érdekében vezetett hadjárait. A magyar rendek ebben az időben (1790 körül) ellenezték, hogy Magyarországon is bevezessék a központi összéíró és toborzó körzetek rendszerét. A magyar politikusok 1848-ban, amikor a forradalommal megpróbálták a nemzeti liberális politikai eszmerendszert a gyakorlatba is átültetni, amennyiben perszónáluniót akartak az osztrák tartományokkal, elérték, hogy rövid ideig létezett egy független magyar hadügy, amely a magyar országgyűlés ellenőrzése alatt állt, de az 1849-es szabadságharc után ismét megszűnt.

A király és a nemzet valamint Ausztria és Magyarország között 1867-ben került sor a politikai kiegyezésre; a vonatkozó törvény értelmében a hadügy és a hadsereg közös volt.³ Az 1868-as honvédelmi törvényekkel aztán mindkét államban megteremtették a saját haderőt, a magyar honvédséget, illetve az osztrák Landwehr-t valamint a népfelkelés intézményét.

Annak ellenére, hogy a hadsereg kérdése miatt 1905 körül belpolitikai válság alakult ki, a hadügy még az első világháború elején is megtartotta ezt a szervezeti formát és vezényleti felépítést. Csak 1917/18-ban mutatott megértést Károly császár és király a magyar politikusok és a magyar katonai vezetés törekvései iránt, akik egy önálló magyar hadsereg létrehozását szorgalmazták, amely az osztrák hadüggyel csak a legfelsőbb hadúr személyén, illetve annak legszűkebb vezérkarán keresztül áll kapcsolatban. Az 1918-as fordulat aztán véget vetett az ilyen jellegű terveknek, de a közös hadügynek is.

A HADILEVÉLTÁR TÖRTÉNETÉHEZ

Először Savoyai Jenő herceg, tábornagy idejében hallunk egy olyan levéltárról, amely állományba vette a tábori kancellária aktáit és könyveit, a legfelsőbb katonai vezetés és a közigaz-

³ *Christian Frech: Die Armeefrage in Österreich-Ungarn nach dem Ausgleich 1867 bis 1914. A bécsi egyetemen készült, géppel írt kéziratot doktori dolgozat, Bécs, 1988.*

gatási szervek regisztrátúráit, valamint a hadtudományi ismereteket közvetítő térkép-, könyv- és képgyűjteményeket.⁴ Savoyai volt ugyanis az, aki az Udvari Haditanács kancelláriai levéltárának (Archivum bellicum) élére egy levéltárost rendelt, és ő látta el instrukciókkal ezt az első levéltárost, Bernhard Rosenbaumot, akit I. József császár és király 1711. április 4-én nevezett ki. Rövidesen ez a „levéltár” vette át az Udvari Haditanács, egyes katonai hatóságok, a megszüntetett tábori kancelláriák regisztrátúráit, valamint több hagyatékot is.

1776-ban gróf Hadik András tábornagy, az Udvari Haditanács elnöke átszervezte az Udvari Haditanács kancelláriájának levéltárát. A központi levéltár addig fennálló rendszere helyett válogató levéltárat vezetett be, amelynek immáron nemcsak az volt a feladata, hogy regisztrátúrákat őrizzen, hanem hogy tárgykörök szerint nyilvántartott fontos okmányokat, szerződéseket, térképeket és könyveket is gyűjtsön. Az Udvari Haditanács aktái és könyvei visszakerültek az Udvari Haditanács regisztrátúrájába, a kancelláriai levéltárnál csak tábori irattárak maradtak zárt corpusként. Ezek a tábori irattárak és a hagyatékok részei adták azt a levéltári alapot, amelyen később megindult a II. József császár által 1779-ben – elsősorban hadi tapasztalatok szerzése céljából – elrendelt hivatalos hadtörténetírás.⁵

A francia forradalom és az I. Napóleon elleni állandó háborúk igen magas követelményeket támasztottak a hadüggyel szemben, melyet Károly főherceg, tábornagy emiatt átszervezett. 1801-ben létrehozott egy új hadtudományi kutató- és aktamegőrző intézetet, a Hadilevéltárat, amelyet a főszállásmesteri törzs alá rendelt és annak tisztjeire bízott. Ennek az új intézménynek is az volt a feladata, hogy hadtörténeti anyagokat gyűjtsön annak érdekében, hogy a hadviselés és a hadseregszervezés kérdéseivel kapcsolatban tapasztalatokat szerezhessenek. A hadi publicisztika és különösen a hadtörténetírás is a feladatai közé tartozott.⁶

Tehát a XIX. század első felében működött

- az Udvari Haditanács regisztrátúrája (illetve 1848-tól a hadügyminisztérium regisztrátúrája)
- a kancelláriai levéltár
- a Hadilevéltár.

Ez a levéltár is hamarosan áttért bizonyos katonai regisztrátúrák állományba vételére és polgári szervektől, hagyatékokból és hadműveleteket végrehajtó hadseregek irattáraiból származó, hadtörténeti szempontból releváns okmányok válogatott gyűjtésére. A levéltár 1810 táján a következő osztályokra tagolódott:

4 A Hadilevéltár történetéhez v.ö.: Inventare österreichischer Archive, VIII. k.: Inventar des Kriegsarchivs. Szerkesztették a Hadilevéltár munkatársai, 1. és 2. k. (= Publikationen des Österreichischen Staatsarchivs, II. sorozat: Inventare österreichischer Archive, VIII. k.). Bécs, 1953.; Rainer Egger: Das Kriegsarchiv Wien. In: *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, 1970/1. k. 113–120. o.; 1970/2. k. 167–175. o.; 1971/1. k. 173–181. o.; 1971/2. k.; Edith Wohlgemuth: Das Kriegsarchiv und seine Bestände. Eine Bibliographie. In: *Scriptorium*, 1983/28. füzet, 370–375. o.

5 Oskar Regele: Die Geschichtsschreibung im Wiener Kriegsarchiv von 1779 (Kaiser Joseph II.) bis zum Ende des ersten Weltkrieges (1918). In: *Festschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs* 1949. 1. k. Bécs, 1949. 732–743. o.; Kurt Peball: Archivar und Forscher am Beispiel des Kriegsarchivs Wien. In: *Der Archivar*, 2. k. 1968. 52–54. o.

6 Johann Christoph Allmayer-Beck: Die Militärgeschichtsschreibung in Österreich von ihren Anfängen bis zum Jahre 1918. In: *Militärgeschichte in Deutschland und Österreich vom 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart* (= Vorträge zur Militärgeschichte, 6. k.), Herford-Bonn 1985. 70–86. o.

- iratosztály (az írásos anyagot őrző és kezelő osztály)
- topográfiai osztály
- könyvtár
- hadtörténeti munkák osztálya.

Ezek a munkák 1818-ban átkerültek a főszállásmesteri törzs különleges osztályára, amely 1876-ig állt fenn. Csak amikor ez az – akkor már – vezérkari iroda ismét a Hadilevéltárhoz került, akkor kezdődött meg a Hadilevéltár kiépítése egy katonai és hadiügyek szempontjából egyedül illetékes központi kutató- és iratmegőrző intézménnyé. Kutatóintézetként – szintén 1876-ban – a Hadilevéltár kezdi meg annak a jelentős vezérkari műnek a kiadását, amely Jenő herceg hadjáratait, majd a XVIII. és XIX. század egyéb hadjáratait tárgyalja. Ettől az évtől kezdve jelentették meg a „Mitteilungen des k. k. (ab 1889 k.u.k.) Kriegs-Archivs” (A cs. kir. /1889-től cs. és kir./ hadilevéltár közleményei) című kiadványt is.

Ami a levéltári források gyűjtését illeti, 1846-ban a kancelláriai levéltárat egyesítették az Udvari Haditanács regisztratúrájával. 1889-ben aztán az Udvari Haditanács levéltárának nagy részét betagolták a Hadilevéltárba, ami jelentős lépést jelentett annak érdekében, hogy létrejön egy katonai-hadügyi vonatkozású, osztrák–magyar központi levéltár. Ezt követte a közép-szintű hatóságok, tábori kancelláriák irattárainak és hagyatékok írásos anyagának az átadása, valamint a könyvtár nagyszabású kiépítése. 1905-ben a Hadilevéltár átköltözött a Stifkaserne 1746–1750 között épült akadémiai traktusába.

Már az első világháború alatt megállapodás született arról, hogy a honvédség aktáit az illetékes magyar katonai levéltárban őrzik és dolgozzák fel. Az első világháború után ezt a megállapodást nemzetközi értelemben kiterjesztették korábbi aktákra is (a XVI. századtól kezdődően), elsősorban a „Régi” és az „Új tábori akták” (=első világháború) állományaiából származó iratokra. Továbbá a Hadilevéltárnak a dokumentumokat és térképeket, valamint teljes regisztratúrákat ki kellett adnia a monarchia utódállamainak⁷, illetve Belgiumnak. Bár arról is megegyezés született, hogy a központi katonai hatóságok regisztratúráit a nemzetközi tudományos kutatás érdekében nem szakítják szét, mégis – legalábbis az osztrák álláspont szerint önkényesen és az érdekelt államok kutatása szempontjából igen hátrányos helyzetet teremtve – fontos aktákat elvittek pl. Olaszországba és Romániába, ahol ezeket máig sem tették hozzáférhetővé.

Hasonlóképpen nemzetközi szerződések előírásainak tettek eleget akkor, amikor a Hadilevéltárban állami hadi levéltárak (Magyarország)⁸ és állami levéltári igazgatóságok (Csehszlovákia, Olaszország)⁹ delegációi számára székhelyeket létesítettek. A második világháború után csak Magyarország élt továbbra is ezzel a lehetőséggel, amely a tudományos kutatás és a tudo-

7 V.ö. például: *Walter Hummelberger*: Das österreichisch-tschechoslowakische Archivabkommen vom 18. Mai 1920. In: *Scrinium*, 1985/32. füzet, 43–65. o.

8 *Imre Ress*: Die Ungarische Archivdelegation in Wien als eine Institution zur Lösung von grenzüberschreitenden Archivproblemen. In: *Scrinium*, 1987/36–37. füzet, 264–272. o.

9 *Rudolf Neck*: Zu den österreichisch-italienischen Archivverhandlungen nach dem Ersten Weltkrieg, in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. 31. 1978. 434–441. o.; *Otto Friedrich Winter*: Die italienische Kriegsarchivdelegation nach dem Ersten Weltkrieg, uo. 442–450. o.

mányos kapcsolattartás érdekeit szolgálta és szolgálja. A magyar hadtudomány és hadtörténelem szempontjából fontos anyagokat a magyar Hadtörténeli Intézet tisztjei kezelik, együttműködve az osztrák kollégákkal.

A Hadilevéltárnak az első világháború alatt, de főleg az első világháború után igen komoly feladattal kellett megbirkóznia, amennyiben össze kellett gyűjtenie és nyilvántartásba kellett vennie az első világháborúban részt vevő parancsnokságok és csapattestek aktáit.¹⁰ Továbbá a Hadilevéltár megbízást kapott arra is, hogy szerkessze, illetve írja meg az „Ausztiria-Magyarország utolsó háborúja” (Österreich-Ungarns letzter Krieg) című négykötetes vezérkari művet, mely megbízásnak 1938-ig eleget is tett.¹¹

A Hadilevéltár lényegében még 1989-ben is meglévő szervezete 1926-ban alakult ki:

- Igazgatóság
- I. osztály (Személyi akták)
- II. osztály (Tábori akták és levéltári gyűjtemények)
- III. osztály (Központi hatóságok és középszintű hatóságok)
- Térkép- és képgyűjtemény
- Könyvtár.

A Hadilevéltár 1920-tól a szövetségi kancellári hivatal alá tartozott.

1938 és 1945 között, a német megszállás alatt ugyan a levéltár állományait a német hadsereg különböző hatóságai (hadsereglevéltár, hadseregkönyvtár) és a haditengerészet alá rendelték, de nem vitték ki az épületből. A levéltári anyag veszteségei nem annyira közvetlen háborús beavatkozások, vagy az épületben történt fosztogatások következtében keletkeztek, hanem sokkal inkább azokon a helyeken, ahová a levéltári állományt a bombázások elől menekítették.

Amikor Ausztiria a szövetséges hatalmak megszállása alatt állt, a levéltár könyvtára (jelentős mértékben) és a tengerészeti levéltár, valamint a térkép- és képgyűjtemény (kisebb mértékben) további veszteségeket szenvedett, mivel egy szövetséges bizottság „náciitanította” az anyagot. A Hadilevéltárat még 1945-ben önálló osztályként betagolták a szövetségi kancellári hivatal felügyelete alá tartozó, újonnan megalakított Osztrák Állami Levéltárba és igazgatóságát annak vezérigazgatósága alá rendelték.¹²

A hadsereg (Wehrmacht 1918–1920, Österreichisches Bundeswehr 1937–1938)¹³, valamint a frontmilícia (1937–1938) aktái már 1943-ban bekerültek a bécsi Hadsereglevéltárba, amely fontos irat-, térkép- és képhagyatékokat is átvett, de nem gyűjtötte, őrizte a német Wehrmacht aktáit. Csak amikor a Hadilevéltár 1958-ban azt a megbízást kapta, hogy társadalombiztosítási célokra hivatalos igazolásokat állítson ki egyes személyek számára a német Wehr-

10 Ehhez még: Peter Broucek: Die „Abteilung für militärische Staatsakten” (1918–1920). In: *Scrinium*, 1983/28. füzet, 324–332. o.

11 Peter Broucek: Militärgeschichte in Österreich von 1918 bis 1938/45. In: *Militärgeschichte in Deutschland und Österreich vom 18. Jahrhundert bis in die Gegenwart* (= Vorträge zur Militärgeschichte, 6. k.), Herford-Bonn 1985. 87–107. o.; J.C. Allmayer-Beck, P. Broucek, M. Rauchensteiner: Der erste Weltkrieg in der österreichischen Geschichtsschreibung zwischen 1914 und 1984. In: *Neue Forschungen zum Ersten Weltkrieg. Literaturberichte und Bibliographien* (= *Schriften der Bibliothek für Zeitgeschichte*, 15. k.), Koblenz, 1985. 267–285. o.

12 Wilhelm Krauss: 10 Jahre Österreichisches Staatsarchiv 1945–1955. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 8. 238–304. o.

13 Első tájékoztatóhoz v.ö.: Peter Broucek: Heerwesen. In: Erika Weinzierl-Kurt Skalnik: Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik. 1. k. Graz, 1983. 209–224. o.

machtban 1938 és 1945 között teljesített szolgálatukról, vett át a levéltár ilyen jellegű személyi anyagokat is, amelyek Ausztriában – többnyire magánszemélyek birtokában – még fellelhetők voltak, illetve amelyeket a Német Szövetségi Köztársaság engedett át e célra.¹⁴

Ez a hatalmas, tisztán adminisztratív jellegű tevékenység hosszú éveken át igencsak nagy terhet rótt a levéltárra.¹⁵ Ennek ellenére képes volt arra is, hogy fontos közigazgatástörténeti és hadtörténeti munkákat, valamint bibliográfiákat is megjelentessen, kiállításokat rendezzen és közreműködjön az „Osztrák Állami Levéltár Közleményei” (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs) című, 1948-tól megjelenő tudományos orgánus kiadásában. Ami a levéltári állományokat illeti, 1987-ben végre sikerült átvenni a belügyminisztériumtól az egykori katonai anyakönyvi hivatal állományait (anyakönyveket és kartotékokat a XVII. századig visszamenőleg).

Az Osztrák Állami Levéltár új osztályának, a „Köztársaság Levéltárának” megnyitása után 1987-ben ennek az új intézménynek adták át a Volkswehr, az osztrák Bundesheer, a német Wehrmacht és az 1945–1946-ban működő Állami Kancellária – Hadsereg hivatal (Staatskanzlei-Heeresamt)¹⁶ aktáit. Ezzel a Hadilevéltár tevékenysége a dunai monarchia hadügyére vonatkozó források őrzésére és tudományos kiértékelésére korlátozódott. Ez a levéltár 1989 őszén a könyvtárral együtt átköltözött az Osztrák Állami Levéltár új központi levéltári épületébe¹⁷ (Bécs, 3. kerület, Nottendorfgasse 2.).

Az alábbiakban a Hadilevéltár állományairól adunk áttekintést, amely a magyar kutatók és levéltárosok számára megkönnyíti az eligazodást. Megkülönböztetünk:

- I. hatósági regisztrátúrákat és levéltári gyűjteményeket,
- II. térképgyűjteményt, képgyűjteményt és könyvtárat.

I. REGISZTRATÚRÁK ÉS LEVÉLTÁRI GYŰJTEMÉNYEK

A) Szárazföldi haderők

1. Legfelsőbb főparancsnokság

Őfelsége a császár és király Hadikancelláriája (Die Militärkanzlei Seiner Majestät des Kaisers und Königs) (Szigla: MKSM) – 1849–1918.

Ez a szerv vitte a legfőbb hadúr számára a legfelsőbb parancsnokság szolgálati ügyeit 1849 és 1918 között, és már őrzött bizonyos aktákat is, amelyek I. (IV.) Ferdinánd császár és király főhadsegédi hivatalának kancelláriájából származtak. Ez a kancellária dolgozta ki és készítette elő az összes személyi, szervezeti és – háború idején – hadműveleti kérdésekben hozott császári

¹⁴ Otto Friedrich Winter: Archivierung modernen militärischen Schriftgutes in Österreich. In: *Scrinium*, 1973/9. füzet, 20–37. o.

¹⁵ Otto Friedrich Winter: Personalunterlagen des Zweiten Weltkrieges im Kriegsarchiv. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 28. k. 50–67. o.

¹⁶ Manfred Rauchensteiner: Nachkriegsösterreich 1945. In: *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 1972. évf., 407–421. o.

¹⁷ Kurt Peball: Der Neubau des Österreichischen Staatsarchivs. In: *Scrinium*, 1986/34. füzet, 135–143. o.

határozatokat, amelyeket a központi szervek javasoltak. A kancelláriát az első főhadsegéd vezette, aki 1867-ben, amikor az össz fegyveres erőket (a cs. és kir. hadsereget, a cs. kir. Landwehr-t, a m. kir. honvédséget, az osztrák és a magyar csendőrséget, a cs. és kir. haditengerészetet) átszervezték, a hadikancellária főnöke lett és bizonyos feladatokat leadott az 1860-ban ismét megalakult hadügyminisztériumnak, illetve az 1868-ban újonnan létesített osztrák és magyar honvédelmi minisztériumnak. Az aktaállomány egy fősorozatra és egy különleges sorozatra van osztva, és kancelláriai könyvekben, valamint egy segédletben van feltárva.

Igen nagy jelentőségű a különféle szervezeti kérdésekben (pl. a hadseregben végrehajtandó reformokkal kapcsolatban), a művelési és személyi kérdésekben (pl. az 1859-es, 1866-os és az 1914–1918-as háborúk idején), valamint a politikai kérdésekben (pl. Ausztria-Magyarországnak a német birodalomhoz fűződő viszonyát illetően, vagy az ún. „hadseregek kérdésében”, a független magyar hadsereg kérdésében) hozott döntésekre vonatkozó anyag.

1610 doboz, 775 kötet.

Öfelsége a császár és király Főhadsegédi Hivatala /Generaladjutantur Seiner Majestät des Kaisers und Königs/ (szigla: GASM) - 1867-1918.

Az 1867 előtti időszakra vonatkozóan nem maradt fenn zárt aktaállomány azoknak a tisztviselőknél a kancelláriájából, akik az uralkodó személye körüli szolgálatot látták el. Az 1867 utáni kort illetően azonban már található, mégpedig feldolgozott állapotban, olyan okmányok is a szóban forgó állományban, amelyek az uralkodó utazásaival, a hivatalos látogatásokkal, gratulációkkal, kitüntetésekkel, a bel- és külföldi ezredek tulajdonlásával kapcsolatosak. A főhadsegéd felelt az uralkodó biztonságáért, ha az megjelent a nyilvánosság előtt.¹⁸

270 faszcikulus, 90 kötet.

Az össz fegyveres erők főfelügyelőjének Hadikancelláriája /Militärkanzlei des Generalinspektors der Gesamten bewaffneten Macht/ (szigla: MKFF) - 1898-1914.

Az ausztriai-Este házból származó Ferenc Ferdinánd trónörökös főherceg, akit 1898-ban a „legfelsőbb parancsnokság rendelkezési állományába” helyeztek, kb. 1905-től egyre növekvő befolyást gyakorolt a két állam katonai, kül- és belpolitikájára. Jól tükrözik az akták a trónörökösnek a magyarországi uralkodó körökhöz fűződő problematikus kapcsolatát.¹⁹ 1908-tól kezdve mobilizálás esetére a trónörökös volt kizsemelve a hadsereg főparancsnokául, 1913-tól ő volt a „főfelügyelő”.

A kancellária aktáinak fősorozatát terjedelmes pótsorozat egészíti ki. (A főherceg hagyatékát letétként a Házi, Udvari és Állami Levéltárban (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) őrzik, politikai és katonai tekintetben befolyásos adjutánsainak ill. kancelláriája vezetőinek a levéltári hagyatékaik pedig a Hadilevéltár hagyatékgyűjteményében találhatóak.)

211 doboz, 50 kötet.

¹⁸ Ingrid Zeller: Die Tagebücher des Flügeladjutanten Kaiser Franz Joseph I. a bécsi egyetemen 1969-ben készült géppelírt, kéziratos bölcsészdoktori disszertáció.

¹⁹ Rainer Egger: Die Militärkanzlei des Erzherzog-Thronfolgers Franz Ferdinand und ihr Archiv im Kriegsarchiv Wien. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 2. k. 1975. 141-163. o.

A hadsereg- (csapat-) főfelügyelők irattárai - 1903-1914.

Az 1869 és 1914 között kinevezett felügyelők kancelláriáinak irattári anyagából csak kevés maradt fenn. 1895 után, Albert főherceg, tábornagy halála után mindig több tábornok volt kijelölve a kiképzés felügyeletére és - mozgósítás esetén - a hadseregszervezési tisztre. Kiemelkedik közülük Frigyes főherceg, gyalogsági tábornok.

10 faszikulus.

A testőrségi irattárak

A császári és királyi udvarban szolgáló testőrök, akik folyamatos jelenlétét az udvarban I. Miksa koráig visszamenőleg tudjuk kimutatni, az udvartartáshoz tartoztak.²⁰ 1917-től azonban már nem közvetlenül, hanem az összes testőr ezredesének személyén keresztül voltak a főudvarmester alá rendelve, ugyanis több tiszti és altiszti testőrség létezett. Az aktákat a személyi összetétel, a szertartásrend, valamint a kulturális törekvésekkel kapcsolatos kérdések kutatásához lehet jól fölhasználni. A magyar testőrségek aktáit 1927-ben kiadták Magyarországnak.

400 faszikulus, 270 kötet.

Az össz fegyveres erők vezérkari főnöke és annak irodái - 1908-1914.

A császári állandó hadseregben svéd és francia mintára bevezetett főszállásmesteri funkciót először akkor szabályozták, amikor Savoyai Jenő töltötte be ezt a tiszteket.²¹ 1757-ben és 1769-ben már kiadtak a békében is működő főszállásmesteri hivatalra vonatkozó szabályzatokat, mégis, ez az intézmény még hosszú ideig egy olyan hatóság maradt, melynek fő feladata a topográfiai felmérés és a hadi tapasztalatok gyűjtése volt. Hadműveleteknél a vezénylő tábornokok tanácsadói egyes, egy hadsereg, vagy egy seregtest főszállásmesteri posztjára kinevezett tisztek voltak. Ez az - 1865-től vezérkarnak nevezett - intézmény, amelynek békében az volt a feladata, hogy indítványozza és megtegye az előkészületeket háború esetére, az általános hadkötelezettség bevezetése után a zökkenőmentes mobilizálásért és felvonulásért volt felelős. Gróf Friedrich Beck-Rzikowsky vezérkari főnök és tábornagy (1881-1906), de különösen utódja, gróf Franz Conrad von Hötzendorf (1906-1911, 1912-1917) alatt a vezérkari főnök hivatala meglehetősen gyorsan igen nagy kül- és katonapolitikai jelentőségre tett szert. A „főnök” - igaz először csak a császárnak való referálási jogot illetően - 1913-ban függetlenné vált a hadügyminisztertől, és így a császári főparancsnokság orgánumává vált.

Ennek az intézménynek az egyre növekvő politikai jelentősége csak kb. 1900-tól tükröződik egy fősorozatnak az 1816-os évtől meglévő aktáiban. A hat iroda aktagyűjteményei közül had- és politikatörténeti szempontból a szervezeti intézkedésekért felelő igazgatósági iroda aktái

20 Geschichte der k.u.k. Wehrmacht. 6. k. Der Allerhöchste Oberbefehl. Die Garden. Kiadta a Hadseregtörténeti Múzeum igazgatósága, együttműködve az Osztrák Hadseregtudományi Társasággal, Bécsben. Szerkesztette Peter Broucek, Georg Zivkovic és Herbert Klima közreműködésével, báró Alphons von Wrede alezredes kéziratföredékei (= Militaria Austriaca, 6. k.) alapján, Bécs, 1988.

21 Theodor v. Zeynek: Rückblick auf die Geschichte des Generalstabes. In: *Militär-geschichtliche Mitteilungen*, 65. évf. 1934. 469-508. o.; Oskar Regele: Generalstabschefs aus 4 Jahrhunderten. Das Amt des Chefs des Generalstabes in der Donaumonarchie. Seine Träger und Organe. Wien, 1966.; Kurt Peball: Das Generalsreglement der k.k. österreichischen Armee vom 1.9.1759. In: *Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien*, 3. k. 1967. 81-128. o.

(akták 1808–1918-ból), mindenképp azonban a felvonulás és a szövetségesekhez fűződő katonapolitikai kapcsolatok ügyeiért felelős műveleti iroda valamint a nyilvántartó iroda aktái (akták és könyvek 1826–1914-ből) a legfontosabbak. A másik három iroda a hadtápiroda, a topográfiai iroda, valamint az instrukciós, vasúti és távirati iroda volt.

901 doboz, 490 kötet.

A vezérkari irodák regisztratóráival kapcsolatban említendők meg

a katonai attasék irattárai,

amennyiben – töredékesen – megmaradtak.²²

A császár 1860-ban engedélyezte egy-egy törzstiszt rendszeresített kiküldését a párizsi, berlini és szentpétervári követségekre, tiszteket addig csak különböző, időben behatárolt „udvariassági missziókra” rendeltek ki. Az egy-egy törzstisztet azonban hamarosan mások is követték, mert állandóan nőtt az igény aziránt, hogy pontosan tájékozódjanak a külföldi katonai ügyekről és hogy hivatalos kapcsolatokat tartsanak fenn külföldi hadseregekkel. A katonai attasé a követség személyzetének állományába tartozott, szolgálati utasításai szerint elsősorban a vezérkari főnököknek, vagy közvetlenül a nyilvántartó irodának tartozott jelentést tenni.

A belgrádi, berlini, berni, bukaresti, cetinjei, konstantinápolyi, madridi, párizsi, szófiai, stockholmi attasék és az üszkübi adjoint militaire (1904–1909) irattárának töredékei maradtak fenn.

127 doboz, 62 kötet.

2. Régi tábori akták és hadtudományi emlékiratok

Régi tábori akták /Alte Feldakten/ (szigla: AFA) – XVI. század eleje – 1913.

Ez a jelentős állomány a XVI–XIX. századi osztrák és magyar hadtörténet szempontjából az egyik legfontosabb levéltári anyag. A gyűjtemény magját azok az iratok képezik, amelyeket 1801-től gyűjtött az akkor újonnan létesített Hadilevéltár hadi tapasztalatok dokumentálása, illetve hadtörténetírás céljából. Az állomány (egyetlen – többnyire – XIV. és XV. századi iratok másolatait tartalmazó doboz kivételével) I. Miksa háborúitól az 1913-as ún. „üszküdari különítmény”-ig (Skutari-Detachment) terjedő aktákat foglalja magába.

A következő anyagok találhatóak ebben a gyűjteményben:

- a) a XVI. századtól, elsősorban az 1526 utáni török háborúk korától kezdődően várórségek regisztratóráinak darabjai és a császári udvarnak küldött jelentések; többé-kevésbé jelentős hadvezérek, pl. Wallenstein, Montecuccoli, Savoyai Jenő herceg, Daun, Károly főherceg, Radetzky és más tábornagyok tábori kancelláriáinak darabjai; ebből az időszakból származó parancsok és utasítások, jelentések, levelezések, létszámkimutatók, menettáb-

²² Johann Christoph Allmayer-Beck: Die Archive der k.u.k. Militärbevollmächtigten und Militär-Adjoints im Kriegsarchiv Wien. Ein Beitrag zur militärischen Quellenkunde. In: Österreich und Europa. Festschrift für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag. Bécs, 1965. 351–378. o.

lázatok, naplók, emlékiratok, valamennyi példány eredeti, fogalmazvány, vagy másolat. Az anyag év és hónap szerint, eredetre való tekintet nélkül, de a XVII. század második felétől az egyes éveken belül hadszínterenkénti bontásban van rendezve.

- b) Az Udvari Haditanács aktái, amelyek 1726-tól tartalmazzák a fronton működő parancsnokságok és az Udvari Haditanács között folyó levelezést, s amelyeket kb. 1848-tól hadtörténeti értékük miatt kivettek az egykori Udvari Haditanács regisztrátúráiból és – évekre bontva – a tulajdonképpeni tábori aktákhoz csatoltak.
- c) Kabinetakták. Ezek az 1686-tól 1836-ig terjedő időszakból származó akták – szintén évekre bontva – lassanként kerültek át a Régi tábori aktákhoz, és tartalmuk szerint levelek, a parancsnokok és a császár közötti levelezés darabjai és feljegyzések, amelyek a császárral folytatott tanácskozásokról készültek.
- d) A hadseregakták a harmincéves háború korából, majd az 1778 és 1913 közötti időből valók és a hadseregfőparancsnokságok kancelláriáinak regisztrátúráiból származnak. Legfontosabbak közülük az utánpótlás és a közigazgatás irattári anyagai, de különleges érdeklődésre tarthatnak számot azoknak a megszálló csapatoknak az aktái is, amelyek 1814-től Franciaországban, vagy a monarchia olasz tartományaiban, illetve az 1859 előtti olasz államokban tartózkodtak.
- e) Néhány doboz aktákkal, elsősorban megfigyelők, néha résztvevők beszámolóival a XVII. és XVIII. században a monarchia keleti és déli részén, pl. Velencében vagy Oroszországban folyó háborúkról.
- f) A „különleges állomány” elnevezésű gyűjtemény. A hadseregaktákhoz lehetőleg kronológiai sorrendben igen nagyszámú, eredetileg 141 faszcikulusból álló aktát csatoltak, melyek többnyire a XIX. századból származnak, s 1918-ig a levéltár vezetőségének őrzésében és az osztály vezetőségének különleges felügyelete alatt álltak. Ezek elsősorban egyes seregtestek és megszálló csapatok regisztrátúráiból és főként az 1866-ig terjedő korszakból valók, mindenekelőtt az olasz félszigeten, a Szerbiában, Németországban és Franciaországban történt eseményekkel foglalkozó jelentések, amelyeket valamely, ma már többnyire azonosíthatatlan okból 1918-ig nem bocsátottak a historiográfiai kutatás rendelkezésére.

Tartalmukat jelenleg csak egy ideiglenes dobozjegyzék tárja fel.

- g) Létszám- és szolgálati táblázatok, diszlokációs kimutatások gyűjteménye a dunai monarchia egyes királyságaiban és tartományaiban lévő helyőrségeknek az 1790–1913-as időszakra vonatkozó létszámjegyzékeivel és hadrend (Ordres de Bataille) kimutatásaival.

A tulajdonképpeni tábori akták indexekben és protokollokban vannak feltárva, amelyeket a levéltárban állítottak össze, a „hadseregakták” vonatkozásában többnyire megvannak még a hozzájuk tartozó kancelláriai könyvek.

3856 doboz, 763 kötet.

Hadtudományi emlékiratok /Kriegswissenschaftliche Memoires/ (szigla: MEM) – XVII. századtól – 1914-ig.

Amit a háborús konfliktusok gyakorlatának megismerése szempontjából a „Régi tábori akták” jelentettek, azt nyújtotta nyilván az elmélet számára ez a második, valószínűleg 1801

körül keletkezett aktacsoport. Ebben a hadtörténeten kívül a hadügy összes egyéb területére vonatkozó emlékiratokat, terveket, indítványokat, tapasztalati beszámolókat, tiszti hagyatékából származó fontos aktadarabokat és mindenfajta megőrzésre érdemesnek tartott iratokat gyűjtöttek egyfajta dokumentációs levéltárként a főhadszállásmesteri törzs számára. Ezek olyan levéltári anyagok voltak, amelyek egyik regisztrátúrába sem illettek bele, vagy megsemmisített, illetve elveszett regisztrátúrákból származtak. A gyűjtés célja az volt, hogy a hadügy jobbítása, az esetleges elkövetkező katonai konfliktusokra történő felkészülés érdekében egyfajta „hadse-regagy” álljon rendelkezésre.

Ezeket az aktadarabokat kb. az állandó hadsereg fennállításától kezdve gyűjtötték és regisztrálták. Az akták célirányos gyűjtése kb. 1880-ig tartott. Azt mondhatjuk, hogy ez után az időpont után ezt a gyűjteményt már csak kiegészítették egyes leletekkel. Az 1945 utáni időszak levéltárosai sokkal inkább azon voltak, hogy az ebben az állományban gyűjtött anyagból különböző írásos hagyatékokat rekonstruáljanak és a hagyatékgyűjteményben helyezzenek el, amelyeknek a darabjait ebben az állományban eredetileg egymástól elszakítva, az egyes rubrikáknak megfelelően szétszedve fektették le. Így nézve ez a gyűjtemény egyrészt a főszállásmesteri irodákban őrzött akták, másrészt a levéltárban létesített, folyamatos munkával összeállított kézirat- és hagyatékgyűjtemény előzménye.

A gyűjteményt név- és tárgymutató, valamint protokoll tárja fel. Az első áttekintés megkönnyítésére rubrikák szolgálnak: I. A törökellenes háborúk, II. A Poroszország elleni háborúk, III. A Franciaország elleni háborúk, IV. Gyalogsági gyakorlatok, V. Lovassági gyakorlatok, VI. Alkalmazott taktika, VII. A csapatok állapota taktikai tekintetben, VIII. A csapatok állapota gazdasági tekintetben, IX. A csapatok állapota politikai tekintetben, X. Csapatok létesítése és bővítése, XI. A vezérkar, XII. A hadmérnökség, XIII. A tüzérség, XIV. Az utászok, XV. A hidászok és sajkások, XVI. A tengerészet, XVII. Különböző tábori kellékek, XVIII. Különböző hadseregek, XIX. Csapatcsökkentés, XX. Lovak, XXI. Topográfia és egyenruhaképek (átadva a Hadilevéltár térképgyűjteményének), XXII. Országismeret és statisztika, XXIII. Az országok állapota, XXIV. Pátensek, rendeletek, XXV. A jogügy, XXVI. Távíróügy, XXVII. Orvosi javaslatok, XVIII. Különféle katonai ügyek.

394 doboz, 1 kötet.

3. Központi szervek

A bécsi Udvari Haditanács /Wiener Hofkriegsrat/ (szigla: HKR) - 1557-1848.

A Habsburg királyságok és tartományok legfelsőbb katonai hatóságának a regisztrátúrája a Hadilevéltár legterjedelmesebb és legjelentősebb levéltári állománya,²³ hiszen ennek a hatóságnak a protokolljai és mutatói, melyek a kancellária kimenő és beérkező aktáinak adatait tartalmazzák, nemcsak a hadügy, de a közélet valamennyi területe szempontjából igen fontos források. Az Udvari Haditanács a vezérkar, a hadseregszervezés és igazgatás (toborzás, felszerelés, a csapatok és várőrségek ellátása, a tisztek és hadügyi hivatalnokok személyi ügyei), a XVIII.

²³ Az Udvari Haditanács történetéről még nem készült tudományos szempontból kielégítő munka. V.ö.: Der Österreichische Hofkriegsrat 1556-1848. Bécs, 1949. (= *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1/1. pótkötet.)

századig az oszmán ill. az orosz birodalommal való diplomáciai kapcsolattartás, valamint igazságszolgáltatás legfelső fórumának feladatait látta el. Az Udvari Haditanács részt vett a török háborúkban visszafoglalt magyar és horvát, majd az újonnan meghódított bukovinai és galíciai területek közigazgatásának megszervezésében is és feladata volt, a Magyarország déli és keleti részein lévő határőrvidékek igazgatása is. Hangsúlyozandó az Udvari Haditanácsnak az udvari kamaráktól való anyagi függősége.

Az Udvari Haditanács kancelláriája kezdetől két osztályra tagolódott, melyek a bejövő és kimenő aktákat dolgozták fel, 1704-től volt még ezeken kívül egy jogi osztály is. 1752-ig az iktatás számregiszter, később rubrikarendszer szerint történt. 1777-től ezt a fontos udvari hivatalt ügyosztályokra osztották, s ez a felépítés megmaradt 1848-ig. Csak Károly főherceg, tábornagy elnöksége idején (1804–1805) következtek be változások.²⁴ 1802-től az üléseken tárgyalt aktákról rövid kivonatok, ún. „protokollák” készültek. Létezett még továbbá egy – a kutatásban egyébként csak kevéssé figyelembe vett – elnöki hivatal, mely 1808-tól önálló protokollvezetéssel rendelkezett.

Az állomány nagy jelentősége a protokollokban és a protokollákban rejlik, mivel az iratállománynak magának sajnos csak egy töredéke maradt meg tűzvészek és selejtezések következtében.

10 012 doboz, 7650 kötet.

A főállományhoz egy különleges sorozat kapcsolódik olyan iratanyaggal, amelyet a regisztrátúrában nem iktattak:

Az Udvari Haditanács kancelláriájának irattára és katonai lerakati adminisztráció.

Okmányok, szerződések és instrukciók gyűjteménye, nyilván az 1711-ben létesített kancelláriai irattár magja.

60 faszcikulus, 55 kötet.

Kinevezések 1466–1766 és előjegyzési könyvek 1766–1866.

Tiszti kinevezések, instrukciók, toborzási pátensek fogalmazványai.

30 doboz, 20 kötet.

Katonai impresszumok és normáliák – 1570–1919 (sic!)

Nyomtatott rendeletek, pátensek, instrukciók.

200 faszcikulus, 68 kötet.

Vizsgálati iratok – 1800–1849.

Különbéle bírósági vizsgálatok anyagai.

12 doboz.

²⁴ Eduard v. Wertheimer: Erzherzog Karl als Präsident des Hofkriegsrates 1801–1803. In: Archiv für österreichische Geschichte, 66. k. 1885. 277–314. o.

Ypsilanti-akták - 1821-1827.

Válogatott iratok Ypsilanti Sándor fejedelem magyarországi (munkácsi) és ausztriai fogságáról.²⁵

1 doboz.

Határőrvidék akták - 1720-1876.

Az Udvari Haditanács belső aktái a katonai határőrvidékek közigazgatásáról.

48 doboz, 30 kötet.

Kommerciálék - 1751-1776.

Akták a „tengeri határ” és a partvidék közigazgatásáról.²⁶

19 doboz, 1 kötet.

További fontos központi hatóságok:

Főhadbiztosi Hivatal - 1733-1768.

Ennek az 1650-ben létrehozott hatóságnak a számlaellenőrzés volt a feladata. 1767/69-ben bekebelezte az Udvari Haditanács.

78 doboz, 54 kötet.

Udvari Egészségügyi Bizottság - 1738-1775.

A katonai közigazgatás alatt álló határterületek közegészségügyi ellenőrzésének aktái.

3 doboz, 6 kötet.

Prágai Udvari Haditanács - 1593-1611.

Annak az udvari haditanácsnak²⁷ az aktái, amelyik II. (I.) Rudolf császár és király prágai tartózkodása idején Prágában működött.

3 doboz, 4 kötet.

Belosztrák Udvari Haditanács - 1566/78-1749, 1744-től Belosztrák katonai fődirektórium.

²⁵ Peter Broucek: Alexander Ypsilantis Gefangenschaft in Österreich. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 1964/65. k., 550-559. o.

²⁶ Walter Wagner: Quellen zur Geschichte der Militärgrenze im Kriegsarchiv Wien. In: *Die k.k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte* (= *Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien*, 6. k.), Bécs, 1973. 261-290. o.

²⁷ Rainer Egger: Ernst Welling, der Archivar des Prager Hofkriegsrates. In: *Scrinium*, 1983/28. füzet, 333-335. o.

Annak a gráci udvari haditanácsnak az aktái és protokolljai, amelyik a vend és a horvát határvédelemért felelt. Ennek megfelelően protokolljai két csoportra vannak osztva „Windica” és „Croatica” címszó alatt.²⁸

58 doboz, 146 kötet.

Gróf Lacy Móric tábornagy állam- és konferenciaminisztériuma /Staats- und Konferenzministerium Feldmarschall Moritz Graf Lacy/ (szigla: KLA) - 1774-1801.

Mária Terézia és II. József tanácsadójának aktái, akinek az uralkodó kívánságára az Udvari Haditanács előterjesztéseit kellett szakvéleményeznie.

80 doboz, 8 kötet.

Károly főherceg Hadügyi és Tengerészeti Minisztériuma /Kriegs- und Marineministerium Erzherzog Carl/ (szigla: KMA) - 1801-1814.

1801 és 1805 között II. (I.) Ferenc fivére, Károly főherceg, tábornagy volt a hadügyi és tengerészeti miniszter. Az Udvari Haditanács fölé volt rendelve és katonai ügyekben kizárólagos előterjesztési joggal rendelkezett.²⁹ 1805 után a főherceg csak tanácsadói funkciót töltött be. Az akták fontos forrást jelentenek a főherceg hadügyi reformjait illetően.

157 doboz, 40 kötet.

(Birodalmi) Hadügyminisztérium / (Reich-)Kriegsministerium/ (szigla: KM) - 1848-1918 és Katonai Likvidációs (Felszámoló) Hivatal /Militärliquidierungsamts/ (szigla: MLA) - 1919-1931.

1848-ban megszűnt a központi hatóságok testületi formája és felelős minisztériumok léptek a helyükbe. Az első hadügyminiszter Peter Zanini altábornagy volt 1848. április 2-től, 1848. június 1-től a hadügyminisztérium váltotta fel az Udvari Haditanácsot.³⁰ A Magyarországgal létrejött kiegyezés után is a közös hadseregért és a haditengerészetért ez a minisztérium volt felelős. Csak az 1853. május 31. és 1860. december 20. közötti időszakban vette át a vezetést egy már 1849-ben felállított ún. legfelsőbb hadseregparancsnokság, mely a katonai intézmények igazgatását is ellátta. Az említett időszak előtt és után azonban a hadügyminisztérium volt azon három minisztérium egyike (a másik kettő a külügyminisztérium és a közös pénzügyminisztérium volt), amelyeknek kompetenciája az egész Osztrák-Magyar Monarchiára kiterjedt. A minisztérium számos, első látásra nem katonai kérdésnek tűnő ügyben is állást foglalt. Így aktái országismereti szempontból is fontos forrásokat jelentenek. A minisztérium egy (saját kancelláriával rendelkező) elnöki hivatalra és egy sor (közös kancelláriával és valamennyi osztályra vonatkozó regisztrátúrával rendelkező) osztályra tagolódott.

²⁸ Viktor Thiel: Die innerösterreichische Zentralverwaltung. In: Archiv für österreichische Geschichte, 105. k. 1916. 1-210. o.; 111. k. 1930. 499-670. o.

²⁹ Josef R. v. Kleye: Reform des österreichischen Kriegswesens durch Erzherzog Carl im Jahre 1801. In: Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse, 2. k. 1849. 338-357. o.

³⁰ Walter Wagner: Geschichte des k.k. Kriegsministeriums I. 1848-1866 (Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, V. k.), Graz-Köln, 1966.; II. 1866-1888 (Studien, X. k.), Wien-Graz-Köln, 1971.

A Katonai Likvidációs (Felszámoló) Hivatal bonyolította 1918 után az osztrák-magyar katonai közigazgatás még folyó követeléseit. Először a nemzetközi likvidációs bizottság, majd az osztrák szövetségi pénzügyminisztérium alá tartozott.

A hadügyminisztérium különleges sorozatában olyan iratok vannak összegyűjtve, melyeket nem tartalmaznak a kancelláriai protokollok. Ezekből a válogatásokból csak néhány példát sorolunk föl:

Nagy temetések - 1847-1913

Brucki tábor - 1869

Degenfeld-Schönburg magánlevelezése hadügyminiszter korából - 1860/61

A 13. és 14. huszárezred: Albert sajátkezűleg írt aktái - 1859/60

Miniszteri conceptusok - 1896-1902

A hadügyminisztérium műveleti kancelláriája - 1849/50

Alapítványok, alapítólevelek - 1750-1918

Vizsgálati akták, nevek szerint álbabetikus sorrendben - kb. 1851- kb. 1865.

17 681 doboz, 9600 kötet.

Cs. Kir. Honvédelmi Minisztérium - 1868-1921

A Magyarországgal megkötött 1867-es kiegyezés eredményesen zárult tárgyalásai után az össz fegyveres erők hármass felosztásának megfelelően a (birodalmi) hadügyminisztérium és a m. kir. Honvédelmi Minisztérium mellett létrehozták Ausztriában („a birodalmi tanácsban képviselt királyságokra és tartományokra illetékes”) cs. kir. Honvédelmi Minisztériumot. Ez irányította a cs. kir. Landwehrt és a népfölkelés intézményét, melyek ügyeit a birodalmi tanácsban a miniszter képviselte, mint ahogy a magyar honvédelmi miniszter, aki a csendőrséget is vezette, a magyar országgyűlésben képviselte a magyar királyi honvédség ügyeit.

A minisztérium az elnöki hivatalra, valamint a katonai ügyek, a politikai ügyek és a csendőrségi ügyek osztályaira tagolódott. Minden osztályra külön mutatók állnak rendelkezésre.

2960 faszikulus, 1240 kötet.

4. *Középszintű hatóságok* (melyek az Udvari Haditanács, illetve a hadügyminisztérium alá voltak rendelve).

Rokkanthivatal - 1723-1803.

A rokkantak gondozására és ellátására 1715-ben önálló rokkant-bizottság alakult, amely többek között az érintetteknek és a rokkant házaknak szánt pénzdományokat és alapítványokat kezelte. 1769-ben a bizottság átalakult Rokkanthivatallá, amelyet aztán 1803-ban betagoltak az Udvari Haditanácsba.

126 doboz, 254 kötet.

Hadmérnöki Főhivatal és Hadmérnöki Főigazgatóság - 1860-tól Hadmérnöki Főfelügyelőségnek nevezték - 1756-1918.

A mérnöktiszteket 1747-ben egy mérnök-hadtestben fogták össze, és külön szolgálati szabályzat vonatkozott rájuk.³¹ Főnökük, a hadmérnöki főfelügyelő alá volt rendelve az aknász és árkász hadtest, ő foglalkozott az összes hadmérnöki, aknász, árkász és műszaki feladatokkal, valamint az erősítésekkel.

Azok a tervek, amelyeket ez a részleg dolgozott ki, a „Hadmérnöki főhivatal hadmérnöki és tervrajz levéltárában” található, amely a térképgyűjtemény egy részét alkotja.

1124 doboz, 332 kötet.

Tüzérségi Főhadszertári Hivatal és Tüzérségi Főigazgatóság – 1772–1857.

I. Miksa korától kezdve a tüzérség az uralkodó „házi tüzérségére”, az egyes királyságok és tartományok rendje által fenntartott „szárazföldi tüzérségre”, valamint az egyes hadjáratok idejére felállított „tábori tüzérségre” tagolódott. Ezeket a hadtesteket Mária Terézia alatt egyesítették, és létrehoztak egy Tüzérségi Főhadszertári Hivatalt, amelyet egy Tüzérségi Főigazgatóság alá rendeltek. Ez utóbbit különböző reorganizációs intézkedések után 1860-tól Tüzérségi Főfelügyelőségnek nevezték.

Az aktákon kívül igen nagy jelentőségűek az ebben az állományban gyűjtött műszaki tervek és műszaki tanulmányok.³²

A levéltári állományokat illetően megkülönböztetjük

a) a Tüzérségi Főhadszertári Hivatal irattárát

– 1737–1860: kb. 3000 tervrajz, mintegy 300 számozott akta és kötet.

b) a régi tüzérségi irattárát – 1714–1864: 144 faszikulus, kb. 5400 rajz, mintegy 326 kötet konstrukciós táblázat.

Műszaki Katonai Bizottság /Technisches Militärkomitee/ (szigla: TMK) – 1862–1918.

A hadsereg fegyvereinek és műszaki eszközeinek továbbfejlesztése céljából 1853-ban alakítottak egy tüzérségi és egy hadmérnöki bizottságot.³³ Ezek a bizottságok 1856-ban a hadsereg-főparancsnokság ill. a hadügyminisztérium segédszerveivé váltak, majd 1856-ban újabb reformintézkedések után egyesültek. Ekkor Műszaki Katonai Bizottság egy elnöki szekcióra és fegyver-, utász- és árkász-, ruházati és felszerelési, valamint gép- és lőszerszekciókra tagolódott. 1292 doboz, 655 kötet.

Legfelsőbb Katonaorvosi Igazgatóság – 1779–1853.

31 H. Blauk-F. Rieger: Beiträge zur Geschichte der k.u.k. Genie-Waffe. 2. kötet, Wien, 1898.

32 Walter Wagner: Das Artilleriearchiv im Kriegsarchiv Wien. In: *Scrinium*, 1983/28. füzet, 361–369. o.

33 Ennek a hivatalnak a tevékenységéről az általa kiadott folyóiratok tájékoztatnak: *Mitteilungen des k.k. Genie-Comité über Gegenstände der Ingenieur- und Kriegswissenschaften* (1865-től); *Mitteilungen des k.k. Artillerie-Comité über Gegenstände der Artillerie- und Kriegswissenschaften* (1857-től), aztán a két folyóirat egyesült: *Mitteilungen über Gegenstände des Artillerie- und Geniewesens* (1870-től 1919-ig).

Ez irányította a katonaoorvosi ügyeket.³⁴ A bécsi József orvosi-sebészeti akadémia megalakulása után ennek az igazgatóságának a főnöke vezette az akadémiát és így az orvospépzést is felügyelte 1781/83 és 1848, valamint 1854 és 1874 között. De 1853-ban az igazgatóság tennivalói átkerültek a hadsereg főparancsnoksághoz ill. a hadügyminisztériumhoz.

20 doboz, 41 kötet.

Apostoli tábori helyőrség - 1735-1918.

Az állandó hadseregben a katolikus tábori lelkigondozás a jezsuita rend feladata volt, amely megbízását III. Ferdinánd császártól és királytól kapta. 1773-tól, a rend megszüntetése után egy apostoli tábori helynököt bíztak meg az ezirányú feladatokkal, aki püspöki rangban volt. Kilenc (köztük egy magyarországi) szuperioritás tartozott hozzá. 1869-ben ezeket a szuperioritásokat és az ezredlelkészégeket megszüntették és kisebb katonai plébániákat alakítottak ki.

Ebben az állományban az aktaregisztratórák és a kancelláriai könyvek mellett a személytörténeti kutatás szempontjából a harmincéves háború óta vezetett és részben fennmaradt anyakönyvek (keresztelési, házassági és halotti anyakönyvek) a legnagyobb jelentőségűek.

279 doboz, 133 könyv, mintegy 9600 mátrikulakötet.

5. *Territoriális hatóságok*

Meghatározott területekre illetékes territoriális hatóságokat először a XVIII. század elején a katonai határőrvidékeken létesítettek, majd később az osztrák területektől távol fekvő, Habsburg fennhatóság alatt álló részeken, pl. Osztrák-Németalföldön és Elő-Ausztriában. Mária Terézia uralkodásának első évtizedében aztán lassan az összes királyságot és tartományt territoriális parancsnokságokra osztották. Ezeket 1883-tól hadtestparancsnokságokként szervezték meg. Háború esetén a hátszországban ismét csak a katonai parancsnokságok látták el a közigazgatási feladatokat.

A legtöbb territoriális parancsnokság irattára, amennyiben megmaradtak, az egyes utódállamokban található.³⁵ Azok közül az irattárak közül, melyek végül is a hadilevéltárban maradtak, vagy odakerültek, a következő fő-, hadtest- vagy katonai parancsnokságokat említjük meg:

Bécs (1749-1922) 10 697 faszcikulus, 2281 kötet;

Grác (1782-1922) 6700 faszcikulus, 1200 kötet;

Innsbruck (1859-1921) 2800 faszcikulus, 700 kötet;

a Brüsszelben székelő németalföldi főparancsnokság (1766-1794) 19 faszcikulus, 154 kötet;

Bécsi polgári és katonai kormányzóság (1848-1855) 131 faszcikulus, 92 kötet.

Bizottságok

Bizonyos feladatokra rendkívüli katonai udvari bizottságokat, illetve az Udvari Haditanács-hoz, vagy a hadügyminisztériumhoz tartozó bizottságokat alakítottak. Ezeknek a felszerelés és

³⁴ S. Kirchenberger: Geschichte des k.u.k. österreichisch-ungarischen Militär-Sanitätswesens. In: Paul Myrdacz (szerk.): Handbuch für k.u.k. Militärärzte. 2. k. 3. füzet, Bécs, 1895.

³⁵ Jakob Böhm: Das Archiv des Generalkommandos für Ungarn. In: *Scrinium*, 1971/5. füzet, 3-19. o.

a fegyverzet javításának kérdéseivel, szervezeti kérdésekkel, a katonai igazságszolgáltatás vagy a katonai közigazgatás, illetve egészségügyi problémáival kapcsolatban kellett állást foglalniuk. Mivel ilyen céllal ezeknek a részterületeknek a mindenkori állapotáról igen sok szakvéleményt kellett kidolgozni, ezekben az állományokban nagyon értékes anyagok találhatóak a történelmekutatás szempontjából. Kiemelendők a bizottságok közül:

Az új szerzemények albizottsága (1703-1740).

A bizottság feladata a törököktől visszafoglalt területek közigazgatása volt.³⁶

3 doboz, 2 kötet.

Udvari katonai bizottság, gróf Friedrich Nostitz-Rieneck (1791-1795).

Ennek a bizottságnak volt a feladata a francia forradalom idején, hogy javaslatokat dolgozzon ki a hadsereg átfogó reformjára vonatkozólag. Az előiratok 1695-ig nyúlnak vissza.

Udvari katonai bizottság, báró borbereki Alvintzi József tábornagy (1798).

Ennek a bizottságnak az volt a feladata, hogy újabb reorganizációs intézkedésekre tegyen javaslatokat.

Udvari katonai bizottság, báró Johann Frimont, lovassági tábornok (1829-1830).

Ennek a bizottságnak kellett a hadseregen belüli takarékosági lehetőségeket vizsgálnia. Mindhárom bizottság: 39 doboz.

6. *A mexikói osztrák-belga önkéntes-hadtest irattára*

Ennek az önkéntes csapatnak, amelyet 1864 júliusában állítottak fel, az volt a feladata, hogy I. Ferenc József császár és király fivérét, Ferdinánd Miksa főherceget támogassa, aki 1864-ben I. Miksa császár néven kezdte meg uralkodását Mexikóban.³⁷ 1865 márciusától a francia gyarmati csapatokon és a hazai „segédcapatokon” kívül 7100 - többnyire gyalogos és lovas - önkéntes harcolt Benito Juarez köztársasági csapatai ellen. 1867 márciusában, amikor Miksa császár létrehozta a „nemzeti hadsereget”, 3600 fő a franciákkal együtt visszatért. Az ottmaradt önkénteseket besorolták a nemzeti hadseregbe, 1867 júniusában kapituláltak.

Többek között a következő gyűjtemények maradtak fenn: műveleti akták, elnöki akták, titkos akták, a közigazgatás és az intendánsi hivatal aktái.

149 doboz, 129 könyv.

7. *Középszintű hatóságok és közvetlenül a császárnak alárendelt hatóságok az első világháború, valamint a felszámolás idején*

Hadfelügyeleti Hivatal /Kriegsüberwachungsamt/ (szigla: KÜA); 1917 szeptemberétől a hadügyminisztérium miniszteriális bizottságának nevezték - 1914-1918.

36 Kurt Westely: Neuordnungen der ungarischen Grenzen nach dem Großen Türkenkrieg. In: Die k.k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte (= Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 6. k.) Bécs, 1973. 29-93. o.

37 Gerlinde Stiehler: Der Anteil Österreichs an der Unternehmung Erzherzog Maximilians in Mexiko. (Das österreichische Freiwilligenkorps). 1964-ben Bécsben készült disszertáció, géppel írt kéziratos formában.

A hivatal dolga volt a háború alatt hozott kivételes rendelkezések felügyelete. Három csoportra tagolódott: politikai ügyek, cenzurális ügyek és különleges feladatok csoportjára. 291 doboz, 58 kötet.

Központi Szállítványozási Vezetőség - 1914-1918.

A hadügyminisztérium alá tartozott és mindenekelőtt a hadseregfőparancsnokság főszállásmesteri részlegével működött szorosan együtt. Ez a hatóság intézte az összes katonai szállítványozási ügyeket, és erre a feladatra a központi kancellárián kívül különböző osztályai voltak, melyek a sebesültszállítványokkal, a polgári személyek közlekedésével, a hajózási ügyekkel és a tábori vasúttal foglalkoztak.

495 doboz, 350 kötet.

A csapatkiegészítés főnöke - 1917-1918.

A legénységi kiegészítés jobb megszervezése érdekében 1917-ben báró Hazai Sámuel vezéredest bízták meg ezzel a hivatallal.³⁸ Közvetlenül a császár alá volt rendelve, és alárendeltjei voltak a katonai parancsnokságokon, valamint a fronton lévő, magasabb szintű parancsnokságokon.

205 doboz, 85 kötet.

Az első világháborúban működő hadseregfőparancsnokság /Das Armeoberkommando des 1. Weltkrieges/ (szigla: AOK) - 1914-1918.

1914 júliusában az össz fegyveres erők főfelügyelőjének hivatalából törzskart szerveztek, amely az első elgondolások szerint csak a Szerbia elleni háború idején működött volna, később azonban kiterjesztették kompetenciáját az össz szárazföldi fegyveres erőkre és hadseregfőparancsnokságnak nevezték.³⁹ Közvetlenül a császárnak és a császár hadikancelláriájának volt alárendelve a hadseregfőparancsnok (1914-1916 között Frigyes főherceg, tábornagy, 1916 végétől 1918-ig I. /IV./ Károly császár és király, 1918 novemberében báró Kövess tábornagy). A hadseregfőparancsnok egyetlen fontos munkatársa, aki háború esetén a külügyi és katonapolitika minden területén kiemelkedő befolyással bírt és több immáron osztálynak nevezett irodával rendelkezett, az össz fegyveres erők vezérkari főnöke volt (1917. március 1-ig báró Franz Conrad von Hötzendorf vezérezredes, illetve tábornagy, később báró Arthur Arz von Straußenburg gyalogsági tábornok, illetve vezérezredes). A hadseregfőparancsnokság 1914 augusztusában kiment a frontra. Először Przemyslben, majd Neu-Sandecben, 1914 novemberétől az osztrák-sziléziai Teschenben, 1917 januárjától a Bécs melletti Badenben működött. Felszámolása Bécsben 1918 novembere és 1919 májusa között történt.

³⁸ Christoph Tepperberg: Der k.u.k. Chef des Ersatzwesens und sein Archiv. In: *Scrinium*, 1983/28. füzet, 354-360. o.

³⁹ Rudolf Kiszling: Die hohe Führung der Heere Habsburgs im Ersten Weltkrieg. Wien, 1976.; Christoph Führ: Das k.u.k. Armeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich (= Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie, VII. k.), Graz-Köln, 1968.

Az egyes osztályok aktáit 1914-től 1918-ig folyamatosan számozták és ellátták az illető osztály szíglájával:

- a) Műveleti osztály
Az egyes hadszoportoknál (Oroszország, Balkán-félsziget, Olaszország, Románia, a német nyugati front, tengerészet) a csapatmozgásokat az egyes szárazföldi és tengeri hadszínterekre lebontva dolgozták föl. Az össz katonai és külpolitikával kapcsolatos, különösen jelentős aktákat 1915 közepétől egy különleges - fontos - „Titkos hadműveleti akták” jelzésű aktasorozatban fektették le külön számozással. A műveleti osztályhoz tartozott a műszaki csoport, a tüzérségi csoport, a légi és a gázcsoport, a szervezési csoport és a hazatérőkkel foglalkozó csoport.
Még arra kell rámutatnunk, hogy a műveleti osztály helyzetterképeit és a hadseregek és várak háború alatti diszlokációjára vonatkozó könyveket és aktákat az osztály egyéb aktáitól elkülönítve őrzik.
- b) Szállásmesteri osztály /Quartiermeisterabteilung/ (szigla: Qu.Abt.) 1915. december 31-ig hadtápfőparancsnokság /Etappenoberkommando/ (szigla: EOK).
Ez az osztály volt a felelős a közigazgatásért (a megszállt területeken is) és az utánpótlásért. A következő alosztályok tartoztak hozzá: kancelláriai igazgatóság, vezérkari osztály, szanitéc főnökség, intendánsi hivatal, igazságszolgáltatási referátus, gazdasági csoport.
- c) Elnöki osztály /Präsidiabteilung/ (szigla: Präs.Abt.) 1917. október 1-ig detaillosztály /Detailabteilung/ (szigla: Detailabt.) Elsősorban személyi és kitüntetési ügyekkel foglalkozott.
- d) Hírszerző osztály /Nachrichtenabteilung/ (szigla: Na.Abt.)
A felderítés és az ellenséges hadseregekről szerzett hírek feldolgozása volt a feladata. A semleges hadseregekről kapott hírekkel továbbra is a Bécsben maradt nyilvántartó iroda foglalkozott.
- e) A tábori szállítmányozás főnöksége - 1914-1918, 1917-től a tábori vasúti főnökség.
- f) A tábori távirószolgálati főnökség - 1914-1918.
Alá tartozott a frontheadereg összekötő szolgálata és 1916-tól a tábori posta főigazgató-sága is.
- g) Ukrán-osztály - 1918.
A szállásmesteri osztály ukrán referátusából és a külügyminisztérium egyik osztályából alakult meg, és a megszállt terület gazdasági közigazgatása, valamint a ki- és beszállítások megszervezése volt a feladata.
- h) A légiforgalom főnöksége
A katonai légiforgalommal kapcsolatos ügyeket 1918 szeptemberének végéig a műveleti osztály dolgozta föl, ez után az időpont után jött létre ez az osztály.
- i) Sajtóhadiszállás /Kriegspressequartier/ (szigla: K.P.Q.)

A hadsereg-főparancsnokságnál működött, és a haditudósítókkal, egyéb újságírókkal, valamint a propagandacélokból fellejtetett művészekkel foglalkozó, központi ellátó és felügyeleti hatóság volt. Idővel aztán cenzura- és propagandahivatali funkciót töltött be. Az aktaállomány igen hiányos, a kép- és filmanyag részei a Hadilevéltár képgyűjteményében ill. a Hadsereg-történeti Múzeumban találhatóak.⁴⁰

101 doboz, 147 kötet.

j) Ellenséges propagandát elhárító osztály

Ezt az osztályt 1918 márciusában hozták létre, mégpedig azzal a feladattal, hogy a külföldi, bomlasztó propaganda ellen hasson kezdetben a tisztikar hazafias nevelésével.

Nyilvántartási szempontjából a hadsereg-főparancsnoksághoz csatolták

a világháborúban elkövetett katonai kötelességmulasztások kiderítésével foglalkozó parlamenti vizsgáló bizottságot - 1919-1922.⁴¹ A (Német-) Osztrák Köztársaság parlamentje által 1918. december 19-én hozott törvény értelmében ennek a szakértőkből álló bizottságnak volt a feladata, hogy a tudomására jutott, parancsnoki kötelességmulasztásokról, illetve rémtettekről szóló híreket kivizsgálja és üldözze.

A sajtóhadiszállás aktáit nem tekintve: 5123 faszcikulus, 1158 kötet.

8. *Az első világháborúban rész vett sereg-, had- és csapattestek* (szigla: NFA = Neue Feldakten /Új tábori akták/)

Az összes 1914-től létrehozott seregtestek, valamint a háború kezdetén már meglévő, vagy újonnan felállított hadtestek aktái - részben csak töredékesen - a Hadilevéltárba kerültek. Egy részük aztán a második világháború alatti áthelyezések alkalmával még további sérüléseket is szenvedett.

A következő egységek regisztraturáit említjük meg:

- a) hadseregfront- és hadseregcsoport-parancsnokságok
- b) hadtestparancsnokságok és hadtestcsoportparancsnokságok
- c) hadtápcsoportparancsnokságok és önálló szállásmesteri osztályok.
Ezeket a szervezeteket a német seregtesteken belüli nagyobb osztrák-magyar csapatkötelekek ellátására létesítették.
- d) hadtestparancsnokságok
- e) hadosztályparancsnokságok
- f) dandárparancsnokságok

⁴⁰ K. Mayer: Die Organisation des Kriegspressequartiers beim k.u.k. AOK. im Ersten Weltkrieg 1914-1918. A bécsi egyetemen 1963-ban készült bölcsészkarai disszertáció, géppel írt, kézirat formában.

⁴¹ A bizottság történetének egyik feldolgozása: Wolfgang Doppelbauer: Zum Elend noch die Schande. Das altösterreichische Offizierskorps am Beginn der Republik (= Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 9. k.), Bécs, 1988.

- g) német, török, lengyel és ukrán alakulatok
- h) jelentések ütközetekről és beszámolók a forradalmi változásokról. Valamennyi alakulat jelentéseinek gyűjteménye tartalmaz az 1918 novemberi eseményekről szóló jelentéseket is.
- i) csapattestek
A csapattestek aktái eredetileg az egyes ezredek irattáraiban maradtak és nem adták le őket a Hadilevéltárba. Csak 1918 után, amikor már tömegesen megsemmisültek a csapattestek tábori kancelláriái, akkor kerültek néhány csapattesttől 1918 előtti akták is a Hadilevéltárba, egy részük még később, a második világháború után a bajtársi és hagyományörző egyesületeken keresztül.
- A gyalogsági vadászcsapatok, a lovassági, a tüzérségi, az árkászcsapatok, a vasúti és távirócsapatok, a gépkocsizó csapatok, a tréncsapatok, a szanitéc csapatok, az őr- és segélyszolgálati alakulatok és a munkaszolgálatosok, valamint a csendőrség és a pénzügyőrség egységeinek irattáraiból származó aktákat őriznek ebben az állományban.
- j) szakaszparancsnokságok és megerősített helyek parancsnokságai
- k) katonai közigazgatások
Ezek regisztraúrái igen sokat szenvedtek már az első világháború végén is, de még inkább a második világháború alatti áthelyezések következtében, és nagyon töredékesek. A szerbiai, montenegrói és lengyel katonai fő kormányzóságok, valamint a romániai közigazgatásnál működő osztrák-magyar meghatalmazott aktáit említjük meg.

9. Katonai Bírósági Levéltár /*Militär-Gerichtsarchiv*/ (szigla: MGA) - 1805-1920

A császári hadseregben a polgári és büntetőjogi bíraskodás a XVII. századtól kezdve az ezredparancsnokságok feladata volt. A fellebbviteli hatóság az Udvari Haditanács volt. 1753/57-ben középfokú fellebbviteli hatóságként létrehozták a főparancsnokságokon a „*Judicium delegatum militare mixtum*”-ot. A legfelsőbb katonai bíróság csak 1907-től működött harmadfokú fellebbviteli hatóságként. A bíraskodási rend megváltozását idézte elő az 1914. július 1-jén bevezetett, új büntető perrendtartás bevezetése. Ettől kezdve a legénységi állomány vétségeire vonatkozó ügyekben a dandárbíróságok voltak illetékesek, a tisztek ügyeiben pedig a hadosztálybíróságok. Utóbbiak a legénységi állomány fellebbviteli hatóságai is voltak. A harmadfokú fellebbviteli hatóság a legfelsőbb katonai bíróság maradt.⁴² Az első világháború alatt sok tábori bíróság működött még. A m. kir. honvédségnek teljesen különálló bíraskodása volt.

Az akta- és könyvvállományt megtizedelte, hogy nagy részét átadták az utódállamoknak, de súlyos károkat okoztak a második világháború alatti áthelyezések is.⁴³ Csaknem valamennyi segédlet (ügyviteli könyvek és kartotékok), amely megkönnyítené a keresést, elvesztek.

42 A. Thiel: Das k.u.k. Militär-Obergericht. Bécs, 1903.

43 Ltvius Fodor: Die österreichischen Militärgerichtsakten im Wiener Kriegsarchiv. In: *Scrinium*, 1972/7. füzet, 23-43. o.

A következő bíróságok aktái maradtak meg (részben még nincsenek rendezve):

Elsőfokú bíróságok: gárdabíróságok 1790–1914; akadémiai bíróságok 1717–1918; helyőrségi bíróságok 1881–1914; dandárbíróságok 1914–1920; tábori bíróságok 1914–1918.

Másodfokú bíróságok: katonai fellebbezési (felső-) bíróság 1805–1914; hadosztálybíróságok 1914–1920.

Harmadfokú bíróságok: legfelsőbb katonai bíróság 1907–1920; legfelsőbb honvédségi bíróság 1914–1920.

Kb. 12 000 faszcikulus, kb. 1500 kötet.

10. Személyi akták 1740–1918

Ez az állomány foglalja magába a császári hadsereg és a cs. kir. Landwehr személyi anyagait 1918-ig, nem tartalmazza azonban a m. kir. honvédség anyagait. A császári hadsereg 1649-től toborzás, valamint az egyes királyságok és tartományok rendjeinek újoncállítása útján egészült ki. 1781-ben bevezették az összeírást, amely nem vonatkozott bizonyos rendekre és foglalkozási csoportokra. Ez a rendszer az 1868-as és 1869-es honvédelmi törvények meghozataláig, az általános hadkötelezettség bevezetéséig állt fenn.

Valamennyi alább felsorolt személyi aktaállomány a Habsburg birodalom királyságai és tartományai, tehát Magyarország személytörténete szempontjaiból is elsőrendű és sokat használt forrás.⁴⁴ A magyar származású tábornokok, tisztek, altisztek és legénységi állomány számos személyi okmánya között megtalálhatók pl. Petőfi Sándor személyi okmányai is.

Személyzeti jegyzékek és létszámkimutatások - 1740–1820

A személyzeti jegyzékeket a kifizetett zsoldról fektették fel, és a számviteli ellenőrzést szolgálták. A csapattestek (ezredek, hadtestek és intézetek, rokkantotthonok, nevelőintézetek stb.) minden tagjáról tartalmaznak adatokat. Sajnos a tábornoki karra és a vezérkaroknál, hatóságoknál és parancsnokságoknál szolgáló tisztekre vonatkozólag nem készültek ilyen jegyzékek. A létszám-, vagy havi kimutatásokat az ezredek és az intézetek havonként állították össze, ezek mutatják a tisztek, altisztek, illetve a legénységi állomány létszámának csökkenését ill. növekedését.

A levéltárban állítottak össze levéltári segédletként egy nevek szerinti - nem teljes -, az ezekben a forrásokban szereplő tisztekre vonatkozó kartotékot.

7100 faszcikulus.

Tagnyilvántartó lapok - 1820–1918

1820-ban változás következett be a létszámnyilvántartásban. A csapattestek és intézetek minden egyes tagjáról „tagnyilvántartó lapokat” fektettek fel, amelyek minden, az illető katonai

44 1790 és 1918 között megjelentek nyomtatott katonai címtárak. Ezek 1805-től valamennyi tiszt hiánytalan névjegyzékét tartalmazták (1819-től névmutatóval). Megvannak a cs. kir. Landwehr 1871 és 1919 közötti címtárai és 1872-től a magyar kir. honvédség címtárai. A tisztek rangjára, beosztására és kitüntetéseire vonatkozó adatok találhatóak bennük.

pályájára, személyére és származására vonatkozó adatot tartalmaztak és amelyeket rendszeresen megküldtek az Udvari Haditanácsnak ill. a hadügyminisztériumnak. Ezeknek a tagnyilvántartó lapoknak a felfektetését és vezetését csak 1869-ban adták át a körzeti kiegészítő parancsnokságoknak. Ezért az 1869-es évvel kezdődő időszakra vonatkozóan végül is csak azok a tagnyilvántartó lapok kerültek a levéltárba, amelyeket a mai Osztrák Köztársaság területén működő körzeti kiegészítő parancsnokságok vezettek.

Kb. 15 000 füzet.

Tisztek és hivatalnokok szolgálati jellemzése - 1823-1918

Ebben az állományban igen sok olyan adat található, mely elsősorban egyes tisztek érdemeire, képességeire, valamint alkalmazhatóságára vonatkozik. Az állomány a következő csoportokra osztható:

- a) minősítő listák, ezeket tisztekről vezették (kapitánytól lefelé)
- b) személyi és szolgálati jellemzések, ezeket tábornokokról és törzstisztekről vezették. Ez az anyag az 1823 és 1869 közötti időszakra vonatkozólag csapattestek szerint van rendezve.

1869-től kezdődően minden tisztről minősítési listát kellett vezetni, melyek ma 1918-ig alfabetikus sorrendben vannak rendezve. Ezek közé sok korábbi időből származó iratot is besoroltak. Meg kell azonban mondanunk, hogy ezek a minősítések erősen meg vannak tizedelve, miután egy részüket átadták az utódállamoknak, elsősorban Magyarországnak.

4650 faszikulus.

Járadék-protokollok - 1771-1922

Járadékot élvezők (köztük özvegyek és árvák) nyilvántartása.

658 kötet.

Törzskari könyvek - 1753-1761 és 1772-1819

Olyan tábornokok, tisztek és hivatalnokok zsoldjára vonatkozó adatok találhatóak itt, akik nem voltak ezrekhez beosztva.

283 kötet.

Házassági óvadékok - 1750-1918

Az Udvari Haditanács, illetve a hadügyminisztérium rendelkezett afölött a pénzösszeg fölött, amelyet tiszteknek kellett kaucióként letenni ahhoz, hogy megkapják a házasságkötési engedélyt. Ez a pénz az özvegyellátást volt hivatott szolgálni. A kauciófizetésekről feljegyzéseket vezettek, amelyek ma lehetővé teszik, hogy házasságkötésekre vonatkozó adatokhoz jusunk, illetve névre és származásra vonatkozó felvilágosításokat kapjunk.

43 doboz, 119 kötet.

Jutalmazási akták - 1789-1918

Az akták legnagyobb része, azaz mintegy hárommillió felterjesztés, első világháborús hadi-cselekményekkel kapcsolatos. Az iratok hadviseltek kitüntetésre való felterjesztését, a felterjesztés többé-kevésbé részletes indoklását és így igen sok személyi adatot és számos háborús esemény leírását tartalmazzák.

3662 faszcikulus és doboz, sok kartoték, 490 kötet.

Katonai kórházak - 1914-1919

Ez az állomány első világháborús betegekkel kapcsolatos iratokat tartalmaz. Egy terjedelmes kartoték csatlakozik, az anyaghoz, ezt a kartotéket egykor az anyakönyvi hivatalban vezették az elhunytakról.

Mintegy 4000 faszcikulus, 4000 kötet, a háborús halottak kartotékja.

Kartotékok első világháborús veszteségekről és hadifoglyokról.

A hadügyminisztérium 9. és 10. osztálya kezdte meg az első világháború alatt azoknak a nagy kartotékoknak az összeállítását, amelyek a halottakról, sebesültekről, eltűnteiről és a hadifoglyokról, adnak kimutatást. A háború után a belügyminisztérium, a katonai anyakönyv-vezetői hivatal folytatta ezt a munkát, és átvette a Vöröskereszt kartotékjait is. Amióta ezek az állományok a belügyminisztérium hivatalából ismét a Hadilevéltárba kerültek, a kutatás rendelkezésére állnak. A legfontosabb kartotékok:

a) elhunytak kartotékja

b) betűrendes kartoték

Ennek a gyűjtőkartotéknak a tartalma: jelentések a fronton és a kórházakban elhunytakról; betegségekre vonatkozó adatokat is közlő jelentések a kórházakban a beteglétszám növekedéséről, illetve csökkenéséről; a halottakról, hadifoglyokról és eltűnteiről vezetett veszteséglistákról készített kivonatok.

c) Első világháborús anyakönyvi kartoték

Utalások a háborús halottak anyakönyveiben található adatokra

d) hadifogoly kartoték

Utalások azokra a foglyokra, akiket az Ausztria-Magyarországgal hadban álló hatalmak ejtettek.

e) hazatérők kartotékja

f) háborús sírok kartotékja

Összesen mintegy 26 000 000 kartotéklap.

A Katonai Mária Terézia Rend irattára - 1757-1969

Az alapítvány irattára a Hadilevéltárban van letétben.⁴⁵ A rend utolsó lovagja csak néhány éve hunyt el. Az irattár kérvényeket és a rendi káptalan tanácskozásairól készült feljegyzéseket,

⁴⁵ *Johann Chr. Allmayer-Beck*: Die Kanzlei und das Archiv des Militär-Maria-Theresien-Ordens. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 10. 1957. 243-256. o. A rend történetéhez l.: *Jaromír Hirtenfeld*: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. 2 kötet, Bécs, 1957.; folytatta *Johann Lukáš*, Bécs, 1890. és *Oskar Hofmann-Gustav Hubka*, Bécs, 1943., 2. kiadás 1944.

valamint a rend történetére vonatkozó iratokat tartalmaz. Az iratanyag kiemelkedő jelentőségű hadtörténeti szempontból.

239 doboz, 32 kötet.

11. *A cs. és kir. hadsereg és a cs. kir. Landwehr oktató- és nevelőintézetei*

Itt most csak a legfontosabb létesítményeket tudjuk felsorolni.⁴⁶ Ez az állomány növendékekre vonatkozó iratanyagokat tartalmaz (pl. osztálynévsorokat is, amelyekben személyi, illetve tanulmányi előmenetelre vonatkozó adatok találhatóak), továbbá a kiképzésre, a továbbképzésre és a továbbképzés során ezeknél alkalmazott módszerekre vonatkozó anyagokat.

A cs. és kir. hadsereg nevelő- és oktató intézetei:

a bécsújhelyi Theresianum Katonai Akadémia (alapítva 1752-ben) - 1752-1918⁴⁷;

A bécsi Mérnökakadémia ill. a bécsi, majd mödlingi Műszaki Katonai Akadémia (alapítva 1717-ben) - 1708-1918;⁴⁸

Kadétiskolák (gyalgysági, lovassági, tüzérségi, utászi) - 1848-1918;

Katonai felső reáliskolák (Kismarton, Kassa, Krakkó, Morva-Fejértemplom, Marburg, Pozsony) - 1876-1918;

Katonai alsó reáliskolák (Kismarton, Enns, Fischau, Kőszeg, Marosvásárhely, St. Pölten, Straß) - 1880-1918;

Szarajevói katonai fiúnevelő intézet (alapítva 1879-ben) - 1879-1918;

Tisztek lányainak intézete Hernalsbán (alapítva 1775-ben) - 1918/1919;

Tisztek árváinak intézete Hirtenbergben (alapítva 1898-ban) - 1918-1926;

Szakképző intézetek (egy kivételével valamennyi Bécsben);

Állatorvosi főiskola (alapítva 1766-ban) - 1809-1824, 1915-1920;

Hadiiskola (a vezérkar hadi iskolája, alapítva 1852-ben) - 1871-1914;

Felsőfokú tüzérképző (alapítva 1867-ben) - 1908-1914;

Felsőfokú hadmérnökképző (alapítva 1868-ban) - 1871-1914;

Katonai lovaglótanintézet (alapítva 1836-ban) - 1874-1919;

Katonai vívó és torna tanintézet Bécsújhelyen (alapítva 1881-ben) - 1881-1914;

Katonaorvosi gyakorlóiskola (alapítva 1899-ben) - 1899-1919;

46 Rainer Egger: Der Stand des österreichisch-ungarischen Militärerziehungs- und Bildungswesens 1918. In: *Österreichische Militärische Zeitschrift*, 1968. évf., 424-430. o.

47 Johann Svoboda: Die Theresianische Militärakademie zu Wiener Neustadt und ihre Zöglinge. 3 kötet, Bécs, 1894-1897.

48 Friedrich Gatti: Geschichte der k.u.k. Technischen Militärakademie. 2 kötet, Bécs, 1901-1905.

A cs. kir. Landwehr nevelő és oktató intézményei (alapítottak 1873-tól) - 1876-1918;

A hadsereg és a Landwehr tartalékos tiszti iskolái - 1914-1918.⁴⁹

Összesen kb. 2300 faszcikulus, 520 könyv.

12. Kéziratgyűjtemények⁵⁰

Ezekben a gyűjteményekben először a főszállásmesteri törzs (vagy vezérkar) munkacsoportjainak, irodáinak vagy osztályainak azon kézirateit gyűjtötték, amelyek hadtörténeti témákkal foglalkoztak /l. elsősorban az a) pontot/. Aztán csupán olyan kidolgozott szövegek, vagy forráskivonatoknak gyűjtése következett, amelyeket a Hadilevéltárban, elsősorban az első világháború után, hivatalos célokra, vagy tudományos vállalkozások megbízásából állítottak össze /l. a c), d), e), f), g), i) és j) pontokat/. Ezeket a sorozatokat később kiegészítették még magán-személyektől vagy magánintézményektől, főleg tudósoktól, egykori tisztektől vagy hagyományörző egyesületektől származó kéziratokkal /l. mindenekelőtt az a), b), h) pontokat/.

Mind egyik gyűjteményhez van katalógus. Az „Általános kézíratsorozat” jelzésű gyűjtemény témái címszavak szerint fel vannak tüntetve a hagyatékok kartotékjában.

a) Az 1914 előtti korszak hadtörténetére vonatkozó kéziratok

Itt az újkor kezdetétől vezetett egyes hadjáratok történetére vonatkozó, időrendben csoportosított iratok találhatók.

Többek között itt vannak azok a hadtörténetek, amelyeket II. József császár és király megbízásából írtak 1779-től. Ezeknek a kidolgozását futaki Hadik András gróf, tábornagy irányította.

151 doboz.

b) A hadsereg és a honvédségek csapattestjeinek történetére vonatkozó kéziratok

347 doboz.

c) Az 1914-1918-as háború történetére vonatkozó kéziratok.

76 doboz

d) A Carnegie-alapítvány kéziratai az első világháború történetéről

Ez a gyűjtemény tartalmazza az első világháború gazdaság- és társadalomtörténetéről tervezett és nagyrészt ki is nyomtatott osztrák és magyar sorozat anyagát.

5 doboz.

e) Az „Ausztria-Magyarország” című vezérkari mű szerkesztési irattára és kéziratai

36 doboz.

⁴⁹ Eugen Jesser: Die Bildungsanstalten der k.k. Landwehr. Bécsben 1986-ban készült disszertáció, géppel írt kézirat formájában.

⁵⁰ Peter Brouček: Die Handschriftensammlungen des Kriegsarchivs. In: *Scrinium*, 1979/11. füzet, 22-35. o.

f) A technika a világháborúban

Ez a gyűjtemény nyomtatványokból, aktákból és kidolgozott kéziratokból áll és egy, az első világháború idején és közvetlenül azután tervezett, a háborúban kifejlesztett műszaki teljesítményekkel és újításokkal foglalkozó mű anyagát tartalmazza.⁵¹

53 doboz.

g) A birodalom megerősítése

Ez a gyűjtemény olyan, a monarchia erősítésügyére vonatkozó tervezeteket tartalmaz, amelyekre a megbízást a második világháború alatt a Wehrmacht német főparancsnoksága adta. A második világháború után ezt a gyűjteményt, amely sok képet és vázlatot is magába foglal, jelentősen kibővítették további „magán” munkákkal is.

25 doboz.

h) Általános kéziratok

Ez az anyag olyan, az egyetemes történelemre vonatkozó kéziratokat és életrajzi anyaggyűjtéseket tartalmaz, amelyeket átadtak a Hadilevéltárnak.

76 doboz.

i) A tengerészet történetére vonatkozó kéziratok

Ennek a gyűjteménynek az alapját a cs. és kir. haditengerészetről szóló hivatalos történelmi műnek nyomtatásban megjelent, valamint ki nem nyomtatott kézirati képezik.

10 doboz.

j) Kéziratok a repülésügyről

Itt elsősorban olyan kéziratok és anyaggyűjtemények találhatók, amelyeket 1938 után dolgoztak ki a „légierő hadtörténelmi osztályának” létesítésekor.

8 doboz.

k) A Hadilevéltár történetére vonatkozó kéziratok és anyagok

197 doboz.

13. Röpiratok és plakátgyűjtemény

Ez az anyag magánadományokból, levéltári vásárlásokból és magángyűjtemények átvételéből, valamint a cenzúrahatóságok, a katonai hírközlés és a tábori csendőrség szerveinek gyűjteményeiből származó darabokból alakult ki. A XVII. és XX. század közötti korszaknak, azaz a monarchia, az (Első és Második) Osztrák Köztársaság, valamint a második világháború korának röpiratait és nyomtatott, hivatalos hirdetőanyagait tartalmazza. A gyűjtemény zömét az 1848/49-es osztrák és magyar forradalmak és ellenforradalmak idején keletkezett, valamint az első világháború idejéből származó röpiratok és hirdetőanyagok adják. A gyűjtemény tartalmaz

⁵¹ Erwin Steinböck: Der Plan eines österreichischen kriegstechnischen Geschichtswerkes über den Ersten Weltkrieg. In: *Militaria Austriaca*, 1983/3. füzet, 91-94. o.

azonban az 1917/18-ban elfoglalt lengyel, balkáni és olasz területekről, valamint a teljes hátrországból származó hivatalos anyagokat is.

78 doboz és tekercs.

14. Újságkivágás-gyűjtemény

A Hadilevéltár a második világháború után többször is átvett terjedelmes album- és újságkivágás-gyűjteményeket (életrajzokat, az 1914-es, 1918-as, 1938-as, 1945-ös eseményeket leíró, a katonai hagyományőrzéssel foglalkozó stb. gyűjteményeket).

Jelenleg kb. 260 doboz.

15. „Hagyatékok és adományok” gyűjteménye

Valószínűleg a hivatalos történetírás kezdetétől gyűjtöttek célzottan olyan iratokat, tervek és képeket, amelyek hagyatékokban voltak találhatóak.⁵² 1782-től – egy rendelet értelmében – egy elhunyt tiszt valamennyi iratát be lehetett vonni, azaz mintegy elkobozni. Ezt az intézkedést azonban az alkotmányos államok létrejötte után már nyilván nem foganatosították. 1801 után még inkább igyekeztek hagyatékokat megszerezni, amelyeket azonban részre szedtek és elsősorban a tengerészeti levéltár különböző állományába soroltak be.

Az első világháború után különösen gazdag adományokat és hagyatékokat adtak át a levéltárnak, amelyeket azonban csak 1946-tól nem szedtek szét, hanem egységes egészként vettek leltárba és egyes részeiről kartotékokat is felfektettek.

A kb. 1410 hagyatékot, illetve hagyatéki töredéket tisztán technikai okokból hármass felosztásban őrzik és kezelik:

A-hagyatékok (= a hagyatékokban talált okmányok kazettákban és okmánytekercekből)

B-hagyatékok (= iratok, azaz akták, levelek, naplók és kéziratok)

C-hagyatékok (= a hagyatékokban talált fényképalbumok és nagyalakú fotók)

Hogy a magyarországi érdeklődőknek rövid áttekintést nyújtsunk, az alábbiakban olyan hagyaték-hagyók nevének válogatását adjuk meg, akik Magyarországról származnak, vagy akiknek hagyatékában a magyar történelemmel kapcsolatos anyagok találhatóak. Ezekhez még hozzáfűzzük azoknak a nevét, akik a cs. és kir. fegyveres erők történetének szempontjából nagy jelentőséggel bírnak.

XVII. század:

Montecuccoli Raimund herceg;

XVIII. század:

ifjabb futaki Hadik András gróf;

Mittesser v. Derwent Josef;

Savoyai-Carignani Jenő herceg;

⁵² Peter Broneck: „Nachlässe und Donationen”, eine Sammlung des Kriegsarchivs. In: *Scrinium*, 1972/7. füzet, 5–14. o.; *Uő.*: Die Nachlasssammlungen im Österreichischen Staatsarchiv. In: *Scrinium*, 1980/22–23. füzet, 117–123. o.; *Uő.*: Nachlässe zur Geschichte der k.u.k. Kriegsmarine im Kriegsarchiv. In: *Scrinium*, 1988/38. füzet, 301–312. o.

XIX. század:

Benedek Lajos lovag, Blaschek Josef lovag, bacsányi Csicseric Miksa, Dietrich v. Hermannstadt Gustav, Du Rieux de Feyau Philipp, Hainau Julius báró, Heß Heinrich báró, John Franz báró, Kuhn v. Kuhnenfeld Franz báró, alsó-szopori Nagy László, Nobili Johann gróf, Reznicek Josef báró, Zichy Ferdinánd gróf.

Az első világháború és előtörténete: Arz v. Straußenburg Arthur, Auffenberg v. Komarów Moritz, orosz Bálványi András, Beck-Rzikowsky Friedrich gróf, Brudermann Rudolf lovag, Conrad v. Hötzendorf Franz gróf.

Haditengerészek:

Barsi-Rónay Jenő, zebegényi Gründorf János, budahegyi Pauer János, szillási Rémy-Berzenkovich László, Thierry Franz báró.

Történészek és újságírók:

Elmer Alexander, gömöri Gömör Gusztáv, Heydendorff Walter, Kiszling Rudolf, Lorenz Reinhold, Nowak Karl Friedrich, Woinovich v. Belobreska Emil.

Művészek és műszakiak:

Herbert Franz, Hesshaimer Ludwig.

Jelenleg kb. 2500 doboz.

B. A cs. és kir. haditengerészet irattára

Velence 1814-ben bekövetkezett végleges megszerzése óta beszélhetünk osztrák haditengerészetéről. A megelőző idők nagy részében csak egy flottilla létezett, amely Triesztben állomásozott. 1862-ig a flotta a velencei, illetve a trieszti tengerészeti főparancsnokság alá volt rendelve. Ezután rövid ideig működött egy tengerészeti minisztérium, és 1865-től a birodalmi hadügyminisztérium tengerészeti szekciója irányította a tengerészet ügyeit.

Ezen – a tengerészeti levéltárügy szempontjából is fontos – évek előtti hatóságok regisztráit lényegében a tárgyelv szerint rendezték. Nagyobb számban csak a későbbi időszakból való hatósági regisztratúrák vannak a levéltárban.⁵³

A tengerészeti központi irattár⁵⁴ 1908-ban Triesztből Bécsbe, majd 1920-ban a Hadilevéltár kezelésébe került. A legfontosabb levéltári corpusok a következők:

1. A régi tengerészeti levéltár – 1814–1863

Ezt már a tárgyelv szerint létesítették és a következő szakcsoportokat tartalmazza: műveleti akták, flotta irattár, tengerészeti-katonai akták, műszaki akták, adminisztratív akták, judiciális akták.

754 faszikulus, 83 mappa.

⁵³ Walter Wagner: Das Archiv der k.u.k. Kriegsmarine im Kriegsarchiv Wien. In: Österreich zur See (= Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 8. k.), Bécs, 1980. 91–107. o.; Peter Broucek-Erich Hillbrand-Walter Wagner-Edith Wohlgenuth: Kriegsarchiv. In: Quellen zur Geschichte Afrikas, Asiens und Ozeaniens im Österreichischen Staatsarchiv bis 1918 (= Internationaler Archivrat. Quellenführer zur Geschichte der Nationen, 3. sorozat/8. k.), München et al., 1986. 229–242. o.

⁵⁴ Walter Wagner: Die Gründung des Marine-Zentral-Archivs in Triest. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 28. k. 1975. 319–337. o.

2. Központi szervek⁵⁵

A hadügyi és tengerészeti minisztérium (1801-1805) tengerészeti főosztályának, a tengerészeti főparancsnokságnak (1814-től) és a tengerészeti minisztériumnak (1862-1864) csekély állományain kívül ez az aktacsoport tartalmazza elsősorban

a (birodalmi) hadügyminisztérium tengerészeti szekciójának levéltárát /Archiv der Marine-sektion des (Reichs-) Kriegsministeriums/ (szigla: KM/MS) - 1865-1923.

1868 márciusától a tengerészeti szekció főnöke tengerészeti parancsnok is volt. A szekció egy központi kancelláriára ill. 1873-tól egy elnöki kancelláriára /Präsidialkanzlei/ (szigla: PK/MS), egy műveleti kancelláriára /Operationskanzlei/ (szigla: OK/MS), valamint két, illetve 1916-tól három ügycsoportra tagolódott.

13 738 faszcikulus, 961 kötet.

3. Középszintű hatóságok - Egyes akták 1802-től, zömmel 1863-1918.

Közülük elsősorban a következők említendők: A londoni, berlini és római tengerészeti attasék.

49 faszcikulus, 92 kötet.

A velencei, trieszti és pólai kikötőadmiralítások. A trieszti, zárai és fumei tengerészeti körzetparancsnokok.

Együtt 1500 faszcikulus, 486 kötet.

4. Tengerészcsapatok

Matrózhadtestparancsnokság - 1838/64-1879/1918.

Ez alá tartozott az 1802-ben felállított matrózhadtest, a haditengerészet legénységi állománya.

132 faszcikulus, 28 kötet.

Tengerészeti különítmények

Ezeket 1900-tól hozták létre Pekingben, Tiencsinben és Csiliben a cs. és kir. képviselvek védelmére.

50 faszcikulus.

5. A haditengerészet hivatalai és intézményei

Itt csak a következőket említjük meg:

A pulai tengerészeti hadszertári parancsnokság - 1864-1884.

Ez a szerv volt illetékes a hajók felszerelésére és kijavítására vonatkozólag.

174 faszcikulus, 188 kötet.

⁵⁵ Walter Wagner: Die obersten Behörden der k.u.k. Kriegsmarine 1856 bis 1918 (= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 6. pótk.), Bécs, 1961.

Tengerészeti akadémia - 1810-1919

Ennek a feladata volt a tengerésztisztek kiképzése. 1802-ben Velencében hozták létre először, tengerészeti kadétiskolaként működött, majd 1852-ben áthelyezték Fiuméba.

57 faszcikulus, 51 kötet.

Az anyagban található még továbbá olyan iratok, amelyek a tengerészaspírások iskolájából, a tengerészeti altiszt iskolából és a tengerészeti alsó reáliskolából származnak.

6. *Tengerészeti parancsnokságok és kötelekek*

A legfontosabb levéltárak és regisztratúrák:

Hajóraj-akták - 1864-1918

372 faszcikulus, 243 kötet.

Flottaparancsnokság - 1914-1918

13 faszcikulus.

Cirkálóflottilla-parancsnokság - 1908-1913/18

11 faszcikulus.

Dunai flottillaparancsnokság - 1914-1919

47 faszcikulus.

Flottilla- és állomásparancsnokságok - 1851-1866, 1880, 1884

15 faszcikulus.

7. *Hajók*

Itt a hajókancelláriák irattárai vannak összegyűjtve.

1298 faszcikulus, 257 kötet.

8. *A haditengerészet személyi aktái - 1760-1918*

Itt tagnyilvántartó lapok, sorozási jegyzőkönyvek, minősítési jegyzékek és szolgálati jellemzések találhatóak. Igen sok iratot átadtak az utódállamoknak.⁵⁶

612 faszcikulus, 230 kötet.

9. *Tengerészeti bírósági levéltár*

A pulai tengerészeti bíróság, a pulai kikötő admirális és hadikikötő-parancsnokság, valamint az úszó egységek bíróságainak levéltárait tartalmazza.

656 faszcikulus, 25 kötet.

⁵⁶ A személyi akták osztályának állományában lévő tengerésztörténeti vonatkozású személyi nyilvántartásokról *Christoph Tepperberg* tudósít: Die Musterungs- und Standesakten der k.k. Armee am Beispiel der Ersten Triester Marine 1786-1797. In: *Scrinium*, 1988/18. füzet, 342-353. o.; *Uő.*: Die Revisions- und Standesakten der k.k. Kriegsflotte auf der Donau 1788-1790. In: *Scrinium*, 1988/19. füzet, 375-390. o.

10. Tengerészeti képgyűjtemény

A gyűjtemény hajókról, személyekről, műszaki berendezésekről, helységekről és eseményekről készült képanyagot tartalmaz.

Kb. 6000 kép.

11. Tengerészeti kézikönyvtár és tengerészeti szolgálati könyvek gyűjteménye

A világ minden tájáról való tengerészeti irodalmat tartalmaz.

Kb. 8000 kötet, kb. 2400 szolgálati könyv.

12. Tervrajzgyűjtemény

A tengerészeti szekció gyűjteménye hajtótervrajzokat, gépterveket, tüzéségi terveket és elektromos terveket, valamint tengerészeti repülőgépek és létesítmények terveit tartalmazza.

kb. 30 000 tervrajz.

C. A légierők levéltára

Ausztriában katonai célokra első ízben az 1849-es velencei forradalom elleni küzdelemben vetettek be légierőt (ballonokat). Az 1890-ben Bécsben alapított katonai aeronautikai intézet adta a légierők tulajdonképpeni törzscsapatát, amely 1909-ben léghajóosztálya alakulva a közlekedési csapatok dandárjának kötelékébe lépett. Kiépitése az első világháború kezdetével indult meg.⁵⁷ Már 1915-ben a légierő csapatait a légierő parancsnoksága alá rendelt önálló csapattekként szervezték meg. 1917-től létezett a cs. és kir. légierők főfelügyelője, aki ennek a parancsnokságnak az előjárója volt. A háború végén már 98 repülőszázad, 27 ballonosztály, 1 nagy repülősvadron, tábori időjárásjelző szolgálat, légielhárításiszolgálat-parancsnokság, repülési hadszertár, valamint pótcsapattestek léteztek.⁵⁸

1938. augusztus 1-jén a német Luftwaffe felállította „a légierők hadtudományi osztályát”, amely a hadilevéltár állományaiból átvette a légierőkre vonatkozó összes aktát, így a hadügyminisztérium 5/M és 5/L illetékes osztályainak, valamint az osztrák Bundesheer ilyen aktáit. Ennek az új és a „Bécsi Hadsereglevéltártól” különálló osztálynak az volt a feladata, hogy kidolgozza az osztrák-magyar (majd osztrák) repülés 1918 utáni történetét.

Ennek az osztálynak az állományait Ausztria felszabadulása után besorolták a Hadilevéltárba. A hadügyminisztérium aktái a minisztérium regisztrátúrájába, a repüléssel kapcsolatos értékes képgyűjtemény a hadügyminisztérium képgyűjteményébe, az adományozott hagyatékok a hagyatékgyűjteménybe, az 1938 és 1945 között keletkezett kéziratok gyűjteménye pedig a kéziratgyűjteménybe került vissza. A Bundesheer légierőjének aktáit az osztrák Állami Levéltár a Köztársaság Levéltára elnevezésű részlegében az osztrák Bundesheer egyéb regisztrátúráihoz csatolták. Az állományok közül a következőket említjük meg:

⁵⁷ Heeresgeschichtliches Museum, „Fliegen 90/71”. Katalógus, I. rész: Militärluftfahrt und Luftabwehr in Österreich 1890 bis 1971. Összeállította *Erich Gabriel*, Bécs, 1971.

⁵⁸ *Oswald Kostrba-Skalicky*: Die Luftstreitkräfte Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg. In: Weltkrieg 1914-1918. Heereskundliche-Kriegsgeschichtliche Betrachtungen siebenzig Jahre danach (= Materialien zum Vortragszyklus 1988 des Heeresgeschichtlichen Museums Wien und der Gesellschaft für österreichische Heereskunde). Bécs, 1988. 131-150. o.

1. *a légi erők főfelügyelője - 1917-1918*

2 doboz, 9 kötet.

2. *a légicsapatok parancsnoksága - 1915-1918*

doboz, 27 kötet.

3. *„Jelentések” gyűjteménye - 1916-1918*

Ez repülő- és ballonszázadoktól származó jelentéseket, az ellenségről szerzett híreket, kéthetenként adott tevékenység-jelentéseket és műveleti aktákat tartalmaz.

4. *„Fegyvertechnika”-gyűjtemény - 1914-1918*

Fedélzeti fegyverekkel, bombákkal, lőszerekkel, célzástechnikával és beépítési tervekkel kapcsolatos leírásokat, valamint műszaki rajzokat tartalmaz.

5. *Építési tervek - 1914-1918*

Repülőgép-tervrajzok és részlettervek.

6. *Személyi akták - 1914-1918*

II. TÉRKÉP-, KÉP- ÉS KÖNYVGYŰJTEMÉNYEK

A. Térképgyűjtemény

A térképek és tervrajzok módszeres gyűjtését az Udvari Haditanács kancelláriai levéltára 1764-ben kezdte el gróf Lacy Móric kezdeményezésére.⁵⁹ Ezt a gyűjteményt már 1776-ban egyesítették a Hadmérnöki Főhivatal Hadmérnöki Levéltárával és az 1801-ben létrehozott Hadilevéltár állományához csatolták.

A gyűjtési munka mellett 1873-ig topográfiai feladatokat is végeznie kellett és háború esetén a gyűjteményből kellett a hadsereget térképekkel ellátni.⁶⁰ Azután már inkább csak történelmi célokra szolgált, de a feladat teljesítése érdekében további jelentős térképállományokat is felvettek a gyűjteménybe. Ma kb. 347 000 lapból álló 59 500 térképet, 3000 kötetet, 45 000 füzetet, 11 földgömböt és 30 dombortérképet tartalmaz.

Az állományokat négy csoportba oszthatjuk be:

1. *A tulajdonképpeni térképgyűjtemény*

A gyűjteményt ma is folyamatosan kiegészítik másolatok cseréjével és egyéb beszerzésekkel. Különösen jelentősek a földmérésekkel kapcsolatos lapok, melyeket József ill. Ferenc császár

⁵⁹ Erich Hillbrand: Die Kartensammlung des Kriegsarchivs. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 28. k. 1975. 183-196. o.; Erich Hillbrand: Die Kartenbestände des Kriegsarchiv Wien für das Gebiet der ehemaligen Militärgrenze. In: *Die k.k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte (= Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 6. k.)*, Bécs, 1973. 231-254. o.

⁶⁰ Johann Paldus: Die militärischen Aufnahmen im Bereiche der habsburgischen Länder aus der Zeit Kaiser Josephs II. In: *Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien*, 63. k., 2. osztály, Bécs, 1919.

idejében és rendeletére (1764 és 1785 ill. 1806 és 1869 között) végeztek. A gyűjtemény még sok értékes, a XVI. és XIX. század közötti korból való hadi térképet, valamint hadgyakorlati tervet (berajzolt katonai szituációkkal) tartalmaz.

2. *A Hadmérnöki Főigazgatóság ill. a Műszaki Katonai Bizottság hadmérnöki és tervrajz levéltára*
Ebben a gyűjteményben városokról és városok környékéről készült térképek, valamint épületek és várak tervrajzai találhatóak.

3. *A vezérkar topográfiai elaborátumai*

Ez a gyűjtemény sok európai ország részletes földrajzi leírását tartalmazza.

4. *Kézikönyvtár speciális földrajzi irodalommal, földgömbökkel és dombortérképekkel*

B. Képgyűjtemény

Mint már utaltunk rá, először az Udvari Haditanács kancelláriai levéltárában volt egy képgyűjtemény, amelyet aztán áttettek az „Emlékiratok” állományába, 1900 körül került a levéltár „Térképosztályára”. A levéltárnak a régebbi állományok nagy részét 1922-ben át kellett engednie a Nemzeti Könyvtárnak és a Hadseregmuzeumnak. Egy új gyűjtemény keletkezett, amely ma kb. 230 000 képet ölel fel.

Felosztása a következő:

1. *Főszorozat*

Az első világháború idejéből való portrék, földrajzi képek, hadseregek képek, háborús képek.

2. *A repüléssel kapcsolatos képgyűjtemény*

3. *Egyéb önálló gyűjtemények*

Gyakran albumokban vannak összefogva és többnyire magánadományozásokból származnak.

4. *Az (Első) Osztrák Bundesbeer képgyűjteménye*

C. Könyvtár⁶¹ - XVI.-XX. század

Hadik gróf, tábornagy, az Udvari Haditanács elnöke rendelte el 1776-ban a beszerzett hadmérnöki könyvek rendszeres gyűjtését. Ebből a gyűjteményből, valamint a hadmérnöki levéltárban gyűjtött szabályzatokból alakult ki a könyvtár, amelyet 1801-ben vett át a Hadilevéltár.

61 *Richard Werner Apfelauser: Die Bibliothek des Wiener Kriegsarchivs, ihre historische wie gegenwärtige Bedeutung. Könyvtárosi vizsgára 1981-ben készült géppel írt házi dolgozat.*

1808-tól a könyvgyűjtemény a levéltár önálló osztályát alkotta, melyet 1811-től Hadikönyvtárnak kezdtek nevezni. Állományát Radetzky tábornagynak, a főszállásmesteri törzs főnökének a szorgalmazására jelentős mértékben bővítették. Tudományágak szerint van rendezve. 1825-től több nyomtatott könyvtári katalógus jelent meg.⁶²

Az első világháború után a Hadilevéltár könyvtárába került több katonaiskola és csapattest könyvtára, melyeket többnyire be lehetett sorolni a már meglévő könyvállományokba. Azok közül a könyvtárak közül, amelyeket önálló corpusként kezelnek, a Műszaki Katonai Akadémia és a Műszaki Katonai Bizottság könyvtárait kell megemlítenünk. Továbbá rá kell mutatnunk a gépelt formában rendelkezésre álló, hadtörténeti témákban írt tudományos vizsgálatok nagy számára, amelyeket a levéltári használat után támpéldányként a könyvtárnak adnak át – és amelyeket a kutatás gyakran elhanyagol.⁶³

Az 1942-től beszerzett könyvek a porosz könyvtári rend szerint numerus-currens sorozatokba vannak rendezve. Időközben szerzői és címkatalógus készült hozzájuk.

A könyvtár állománya jelenleg több mint 400 000 kötetből áll. A tervek szerint ezt a könyvtárat egyesíteni akarják az osztrák Állami Levéltár más osztályainak lényegesen kisebb könyvtáraival, és ezekből alakítják majd ki az Állami Levéltár Központi Könyvtárát.

62 A legfontosabb: Katalog der Bibliotheks-Abteilung des k.u.k. Kriegs-Archivs, 2 kötet (5 részben szerzők mutatójával), Bécs, 1896.; ehhez pótkötet (két kötet szerzők mutatójával), Bécs, 1905.

63 Peter Broucek: Ungedruckte Prüfungsarbeiten zur österreichischen Militärgeschichte, in: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 34. k. 1981. 464–479. o.